

LISKA MÁRTON

Magyar zsidó identitáskeresés 1945 után*

„Singer Robinak mondhatatlanul imponált ez a társaság, bár tevőlegesen nem mert volna részt venni a kalandjaikban. Mégis, a szünetekben ott sündörgött körülöttük, olyannyira, hogy Blum Gábor szemrehányóan meg is kérdezte tőle: »Mondd, miért akarsz mindenáron bevágódni a gójoknál?« Ám a Rossz Fiúk nem tartottak igényt Singer Robi szolgálataira. Oczel egyszer tapintatosan meg is fogalmazta, miért: »Nem veled van bajunk – mondta –, csak hát ti is összetartoztok, mi is összetartozunk.« Épp ez a »ti« és »mi« nyugtalanította módfelett Singer Robit. Mert szép dolog ugyan, ha az embert nem büdöszsidózzák úton-útfélen, de nem elég. Többről van szó: hogyan lehetne ténylegesen a többiekhez tartozni, a magyarokhoz, ahhoz a néphez, amelynek születésünk jogán fiai vagyunk? Látszólag egyszerű dolog: közéjük kell vegyülni, velük kell élni, át kell érezni a bánatukat, énekelni kell a dalaikat. Ó, ha ilyen egyszerű lenne!”¹

Bevezetés

1945-öt Németországban gyakran a *Stunde Null*, a nulladik óra elnevezéssel illetik, jelezve ezzel, hogy az ország történelmében gyökeresen új korszak kezdődött. A fogalmat a magyar történelemre is lehet alkalmazni, különösen illik e kifejezés a magyar zsidók helyzetére. Félmillió zsidó származású magyar állampolgár legyilkolása után sokak szerint kimúlt az egy évszázados múltra visszatekintő asszimilációs modell il-

lúziója is. A koncentrációs táborokból és a munkaszolgálatos egységek-ből hazatértők, az üldöztetést védett házakban vagy bujkálva túlélők számára minden tekintetben új élet kezdődött, amelyben a családtagok elvesztése és az újrakezdés traumája mellett az is problémát jelentett, hogy mit kezdjenek zsidó származásukkal, illetve miképpen viszonyuljanak az őket körülvevő új társadalmi környezethez és politikai rendszerhez. A korábbi viszonyítási pontok elhalványultak, átalakultak és újak jelentek meg helyettük. A túlélők 1945 után született gyermekei számára pedig szinte csak ezek a megváltozott értelmezési keretek maradtak saját identitásuk meghatározásakor. A zsinagóga helyett felejtés és teljes szembefordulás vagy éppen a vallásban megtalált gyökerek; az ünnepek tartása és a hagyomány otthoni őrzése helyett a szülők elfojtott élményeivel való szörványos találkozás, elharapott szavak és homályos utalások vagy éppen a folyamatosság családi, baráti megélése; az üldöztetés emlékének állandó jelenléte vagy éppen a kommunista mozgalomban meglelt otthon- és közösségi élmény – mindezek és még számos további lehetséges azonosulási pont árnyalta a túlélők gyermekeinek életútját. Ez az írás nyolc ember történetén keresztül próbál felvázolni ilyen életutakat és alakuló identitásokat.

A köz- és társadalomtörténeti kutatás segítségével nagyvonalakban felvázolható az a társadalmi, politikai tér, amelyben a magyar zsidó családok újra kezdték életüket 1945 után. Az átélt trauma hatására sokak hátat fordítottak hűtlen hazájuknak, és a kivándorlás mellett döntöttek. Mások egy újfajta asszimilációs stratégiát alakítottak ki, és zsidó gyökereiket leplezve a nácizmust legyűrő kommunista ideológiában vélték megtalálni identitásuk alapjait.² Megint mások ellenszenvvel fogadták a kommunista rendszert, akár a vallásgyakorlást megnehezítő politikai irányvonal, akár a cionista és egyéb zsidó szervezeteket feloszlató rendeletek miatt, vagy éppen csak az általános életszínvonal-csökkenés és a társadalomra nehezedő represszió következtében.³ Az új társadalmi-politikai környezet a korábbinál összehasonlíthatatlanul alkalmasabb volt arra, hogy aki akarta, elfedhesse környezete elől zsidó származását, az uralkodó ideológia osztályfelfogása és szimbólumrendszere pedig egyébként is elhalványította (de meg nem szüntette) a zsidók és nem zsidók

² KARÁDY Viktor: *Túlélők és újrakezdők*. Múlt és Jövő, [Budapest], 2002. 187–240. KOVÁCS András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: KARÁDY Viktor (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 1–35.

³ KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 5–34.

* A tanulmány elkészítésének idején a Magyar Fejlesztési Bank Habilitas Programjának ösztöndíjasa voltam.

¹ DALOS György: *A körülméletés*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 42–43.

közötti különbségeket.⁴ A nyolcvanas évek kezdetétől folytatott pszichológiai, szociológiai kutatások ugyanakkor már jeleztek néhány olyan jellemző tapasztalatot, melyek sok, 1945 után született magyar zsidó életútját meghatározták. Ilyenek voltak például a túlélésnek a szülőkön tapasztalt tünetei; a holokauszttal kapcsolatos családi történetek véletlenszerű felbukkanása, vagy éppen teljes elhallgatása; a zsidó származás elrejtése; a téma tabusítása, az ezzel való szembesülés gyakori traumája.⁵

Az alábbiakban megszólaltatott nyolc interjúalany közül heten 1946 és 1955 között születtek, egyikük pedig 1961-ben. A beszélgetésekre 2005 ősze és 2007 januárja között került sor. Az interjúk kiindulási témái a holokauszt emlékének jelenléte és a zsidó identitás megélésének formái voltak, ezzel az előzetes orientálással kértem meg beszélgetőtársaimat arra, hogy meséljenek életükről. Az elbeszélők tehát valamilyen fokú zsidó tudattal bírnak, s ilyenként hajlandók voltak egy számukra ismeretlen interjúkészítő előtt megnyílni. Az interjúalanyok kiválasztása véletlenszerűen történt, igyekeztem olyan embereket találni, akiket korábban nem ismertem, ez egy kivétellel sikerült is. Az interjúalanyokat közös ismerőseink tájékoztatták szándékomról, és pozitív visszajelzésük után, minden esetben telefonon vettem fel velük a kapcsolatot. Értelem-szerűen azokhoz az emberekhez jutottam el, akik előzetesen rábólintottak az interjúra, mégis egy esetben ezután hiúsult meg a kapcsolatfelvétellel: a megkeresett halogatása miatt nem sikerült összehozni a beszélgetést. Egyetlen alkalommal ütköztem falba: egy vidéki városban már a kezdeteknél elakadtam. Két interjú vendéglátó-ipari egységben zajlott (Kristóf, Levente), négy esetben az interjúalanyt munkahelyén (Andrea, Borbála, Emese, Gáspár), két esetben pedig a lakásán kerestem fel (Hanna, Sára).⁶ A helyszínt interjúalanyaim választották ki, kivéve a kávézót, amelyet kérésükre én javasoltam. Az interjúk Kristóf, Levente, Andrea és Borbála esetében úgy zajlottak, hogy a közelünkben többen jöttek-mentek, a többiek esetében semmi nem zavarta a beszélgetést.

⁴ Lásd például Rákosi Máttyás megjegyzését az „ügyes kispolgári zsidó intellektuelekről”. Losonczy Géza levele Révai Józsefnek. 1949. július 14. *Budapesti Negyed*, 1995/2. 223–226. STANDEISKY Éva: A kommunista polgárelenesség. *Budapesti Negyed*, 1995/2. 209–222. KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. I. m.

⁵ Párhuzamként meg lehet említeni Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne munkáját (KŐRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.), amelyben szintén egy adott szempontból (mindannyian stigmatizált férfi gyermekei) összetartozó és a környezettől ilyen módon megkülönböztetett csoport tagjainak sajátos tapasztalatairól, megéléstörténetéről van szó.

⁶ Az interjúalanyok nem valódi nevükön szerepelnek.

Az interjúk az oral history módszerével készültek. Az „elbeszél történelem” egyfajta történelem alulnézetből. A történész itt olyan embereket, csoportokat, sorsokat, történeteket állít érdeklődése középpontjába, akik vagy amelyek a politikatörténet vagy a társadalomtörténet eseményeit és nagy összefüggéseit vizsgálva láthatatlanok. Az egyéni, a szabálytalan élettörténet kerül a megismerés fókuszába, az általános tendenciák vizsgálata a háttérbe szorul. Kérdés persze, hogy mire jók ezek a történetek? Nagy társadalmi folyamatok sok apró illusztrációjáról van szó, vagy pont ezek az epizódok mutatják meg a legplasztikusabban a társadalom mélyén lejátszódó folyamatokat? Egyáltalán kell-e kapcsolatot teremteni mikro és makro szint között? A kérdés megválaszolása helyett itt csak annyit rögzíték, hogy e történetek színessége és személyes jellege olyan többletinformációhoz juttatja az olvasót, amelyeket más eszközökkel nehezen lehetne megragadni. Az ember által elmesélt történet gazdagságával semmilyen más forrás nem vetekszik.

A szövegek forrásértékének vizsgálata kapcsán lényeges, hogy az interjúalany a jelen perspektívájából feltáruló múltat meséli el, egy korábban ebben a formában nem létező, összefüggő narratív konstrukció születik, melyben különösen fontos és kényes szerep jut az interjúkészítőnek. Az interjúszituációban ugyanis elkerülhetetlenül jelen van a kérdező: témafelvetései, érzékenysége, kommunikációs készsége és személyisége alapvetően befolyásolja a megszülető szöveget. Ugyancsak lényeges a szereplőket körülvevő társadalmi valóság. Maurice Halbwachs francia szociológus szerint az egyéni emlékezés folyamatában elsősorban a társadalmi keretek (*les cadres sociaux*) játszanak döntő szerepet. Az egyén emlékeinek felidézése során a társas közeg által meghatározott keretek, így a tér, az idő és a társadalmi csoportok közötti interakciók függvényében konstruálja elbeszélését. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a közélet szereplői ítéleteikkel, a közelmúlttal kapcsolatos megnyilvánulásaikkal szintén aktívan alakítják az egyén múltja vonatkozó narratíváit. Jan Assmann szerint a társadalom kollektív emlékezetének két formája, a kommunikatív és a kulturális emlékezet az értékek és normák változásával együtt hat az egyéni emlékezetre. A kommunikatív emlékezet a múltnak azon szeletére irányul, amely egy közösség emlékezetében a még élő tagok visszaemlékezései nyomán jelen van, egyfajta biografikus emlékezet.⁷ Míg az

⁷ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantis Kiadó, Budapest, 1999. A biografikus emlékezetet illeti a generációs emlékezet terminológiával Assmann felesége, Aleida Assmann. Aleida ASSMANN: *Vier Formen des Gedächtnisses*. EWE [Erwägen, Wissen, Ethik], 2002/2. 183–190.

oral history terét a kommunikatív emlékezet világa jelenti, a kulturális emlékezet egy társadalom megkövesedett, történelemmé vált, az egyéni szint feletti emlékeit, a régmúlt mítoszait, legendáit tartalmazza.

Az oral history interjú arra is alkalmas lehet, hogy a visszaemlékezés aktusán keresztül belelássunk abba, hogy a mesélő miképpen konstruálja meg saját maga vagy társadalmi csoportja identitását. A történet elmondása része az elhangzó történetnek.⁸ Nem csak a beszélgetőtárs, de az interjú készítője is folyamatosan a jelen és a múlt között ingázik,⁹ a szöveg valóság tartalmának feltárása helyett inkább annak belső összefüggéseire, jelentéstartalmaira figyel. Ugyanakkor nem tudja, de talán nem is akarja függetleníteni magát szubjektív jelentéstulajdonításaitól, saját interpretációval él.

Fontos leszögezni, hogy nem valamiféle általános magyar zsidó tapasztalatról lesz szó, hanem egyéni élettörténetekről, egyéni identitásról. Erik Erikson szerint az emberre jellemző az élethossziglani identitáskeresés, s minden életszakaszt egy identitáskrizis, egy fordulópont zár le. E fordulópontok során az ember újrafogalmazza éni identitását, s e krízisből vagy megerősödve, vagy kompetenzavarokkal, énképében sérülten lép tovább a következő életszakaszba. E folyamat vezérmotívuma az ember társas kötődéseinek erőssége, végső soron a környezetébe vetett bizalom vagy bizalmatlanság. Az identitás kialakulásának fontos eleme a társadalmi közeggel való interakció, az ember társadalmi identitása, melyben megjelenik társadalmi státusának a külvilág általi értékelése. Az identitás tehát a környezettel, a kortárs csoportokkal, a társadalommal való interakciók és az egyén pszichológiai fejlődése során, családi-társadalmi szinten jelentkező vallási, kulturális, etnikai és egyéb tradíciók, illetve az egyéni választás együttthatásaként alakul ki.¹⁰ Az identitást a cikkben egy olyan egyéni konstrukcióként értelmezem, amely az interjúalany narratívájában többféle identitásképző tényező hatására alakul, változik, s e tényezők hol hangsúlyosabban, hol kevésbé jelentős szerepben jelennek meg az elbeszélésben. Melyek ezek a tényezők? Jellemzően a holokauszt emléke, az esetleges antiszemita megnyilvánulásokkal való találkozás, a vallás és a hagyomány jelenléte vagy hiánya, gyermekkori találkozás a zsidósággal, Izrael mint lehetséges orientációs pont, a zsidóság mint szempont a baráti, társasági, magánéleti kapcsolatoknál, illetve különféle

zsidó kulturális közösségek szerepe (döntően a rendszerváltozás után). Az itt felvázolt identitásfogalom felhasználásával elemzem interjúalanyaim szövegeit, történeteit, elsősorban arra koncentrálva, hogy miképpen éltek meg zsidóságukat az elmúlt évtizedek magyar történelmének díszletei között. Az interjúrészletek az élő szöveg szuggesztivitását, érzelmi telítettségét, sajnos, nem adják vissza. Az idézetek ugyanakkor lehetővé teszik, hogy az olvasó az interjúalanyt annak saját szavain keresztül ismerje meg, és odaképzelve a szöveg mögé az embert. Egyúttal arra is módja nyílik, hogy az én olvasatom mellett saját maga is értelmezze a szövegeket.

Korai élmények – „Mondták, hogy de zsidó is, mondtam, hogy nem, az ki van zárva”

Egy nyolcvanas években folytatott kutatás azzal foglalkozott, hogy a megkérdezettek milyen körülmények között jöttek rá saját zsidó származásukra.¹¹ Interjúmban konkrét témaként vagy kérdésként ezt nem hoztam szóba, attól tartottam, hogy olyan történeteket fogok hallani, amelyeket az ismert narratívák keretei szerint alakítanak. Mégis, többen maguktól meséltek olyan történeteket, amikor először találkoztak azzal, hogy környezetük olyat tud róluk, amit ők saját magukról nem. Ezek az epizódok nem mindig követték a szakirodalomból ismert sémákat, illetve a történetek környezete, nyelve is egyedivé tette őket.

„Most én azt gondolom, hogy ez alatt az idő alatt egy olyan stratégiát dolgozhattak ki anyámék, ami arról szólt, hogy egyetlen megoldása lesz a zsidókérdésnek, hogyha nem, tehát teljes asszimiláció. És ezért nálunk erről nem is esett szó. Azt gondolom, hogy elég nehezebbre eshetett a nagyanyáméknak, de ők akceptálták apáméknak ezt a kérését. Úgyhogy én a gyerekoromban emlékszem, hogy a szomszéd áthívtak, nagyon ortodox család volt, és áthívtak pénteken, és mondták, én is zsidó vagyok, és én mondtam, hogy nem, nem, én kommunista vagyok. Mondták, hogy de zsidó is, mondtam, hogy nem, az ki van zárva, én csak kommunista vagyok. Tehát, hogy fogalmam nem volt róla, hogy mit beszélnek, és hogy mi az a zsidó, amit ők mondanak. Amikor alsó tagozatban volt egy kövérkés osztálytársnőm, akit cocának becéztek, és egyszer a padjára föl volt írva, hogy zsidó coca. És tudom, hogy nagy

⁸ VÉRTESI Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas*, 2004/1. 158–173.

⁹ A történelem „soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között”. Edward Hallett CARR: *Mi a történelem?* Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 13.

¹⁰ PETŐ Katalin: Engem az antiszemitizmus sodort a zsidók közé. Az identitástudat változásai. In: KOVÁCS M. Mária–ERŐS Ferenc–YITZHAK KASHI (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 128–137.

¹¹ ERŐS Ferenc–KOVÁCS András–LÉVAI Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok. *Medvetánc*, 1985/2–3. 129–144.

botrány volt belőle, és rettenetesen zavart, hogy a cocát azt értettem, de azt, hogy mi az, hogy zsidó, és miért baj az, hogy ezt a padjára írták[azt nem]. És tudom, hogy egy ilyen rossz érzésem volt, hogy én is szoktam csúfolni, de ilyennel nem, és mi az, amivel csúfolják, de valahogy erről nem esett szó otthon. Amikor már erről egyáltalán beszélünk, akkor is valahogy ez mindig inkább, hát ezt az Erős Feri olyan jól kikutatta, hogy hogy volt ez a mozgalmi családokban, hogy ilyen félmondatokot lehetett erről tudni.”¹² A szöveg egyik legérdekesebb része a dolgozatban is idézett pszichológus említése. Andrea gyerekkori történeteinek keresztül tulajdonképpen alátámasztja az általa idézett kutatás főbb megállapításait: a kommunista családok rejtőzködő stratégiáját, a nagyszülők és a szülők generációjának ellentétes felfogását, magának a zsidó szónak a tabusítását.¹³ Később említi, hogy hallotta is Erős Ferenc előadását a témáról a nyolcvanas években – elképzelhető, hogy ennek alapján konstruálta így a gyerekorral kapcsolatos zsidó vonatkozású emlékeit. Andrea hozzáállására egyébként később, amikor már fény derült a titokra, inkább az értetlenség a jellemző: többször szembesült azzal, hogy környezete számára fontos származása, miközben ő nem tulajdonított ennek jelentőséget. „Olyannyira nem foglalkoztatott ez soha, hogy életem első fiúja egyszer ilyen nagyon nekikészült, és azt mondta, hogy kérdezni akar valamit, és az ember 17–18 évesen azt gondolja, hogy valami olyasmi, hogy szeretsz, vagy ami nagyon fontos dolog. És rákészültem, hogy kérdezzél, és azt kérdezte, hogy zsidó vagyok-e. És azt sem tudom, hogy mit válaszoltam neki, de tudom, hogy olyan mélyütésként ért, hogy ez fontos, hogy miért kérdezi ezt meg? És nem is értettem, hogy egy egyetemista fiú, és ilyen hülyeséget kérdez, és akkor úgy zavarba jött, hogy látta, hogy bámulok rá, és mondta, hogy a nővére kérdezteti, és mond-

¹² Andrea 2. Andrea a negyvenes évek végén született, apja évtizedeken keresztül szolgált a kommunista rendszert. Andrea egyetemet végzett, humán területen dolgozik. Férjezett, felnőtt gyermekei vannak.

¹³ „Pár évvel ezelőtt Nagymama ezt tanácsolta Singer Robinak: »Ha bárki származásodat, vagy felekezeti hovatartozásodat firtatná, nyugodtan mondd neki a következőt: Magyar zsidó kommunista vagyok. Ezzel mindenkinél jól fekszel.« Igen, gondolta Singer Robi, csupa igaz megállapítás. Magyar vagyok, hiszen Magyarországon születtem és itt élek. Hogy zsidó vagyok, azt eddig senki se vonta kétségbe. Kommunista pedig azért vagyok kommunista, mert Nagymama rögtön a felszabadulás után belépett a pártba, rendszeresen fizeti a tagdíjat, és lejár a körzetbe, hálából az oroszok iránt, mert mint mondja, az oroszoknak köszönhetjük az életünket. / Singer Robi akkor elhatározta, hogy kipróbálja ezt az öntudatos bemutatkozást. Egyszer elkísérte Nagymamát a pártkörzetbe, ott megállt Klein elvtárs, a párttitkár előtt, és büszke mosollyal felsorolta a Nagymamától kapott jelzőket. Klein elvtárs a »zsidó« szóra kicsit fintorgott, és atyaián kioktatta, hogy zsidónak lenni ma már nem muszáj, elég, ha az ember kommunista, az, hogy magyar, az meg természetes. Nagymama erre megjegyezte, persze már hazafelé, hogy egy ember ilyen névvel, hogy Klein, és főleg ilyen pónemmel, csak ne ágáljon a zsidóság ellen.” DALOS György: I. m. 45.

tam, hogy jó. Ma sem tudom, hogy ez azt jelentette, hogy már ne járjunk, vagy miért kérdezte, mondom, nem is tudom, válaszoltam-e. Valószínűleg nagyon bambán mentem, mert azt reméltem, hogy valamilyen nagy szerelmes kérdés jön. Abba is maradt a dolog, de nem emiatt.”¹⁴ Andrea apja az ötvenes években évekig börtönben volt, ez az emlék többször is előjött az elbeszélésben. Andrea sajátosan rekonstruálja ezzel kapcsolatban a zsidó származás elleplezését: párhuzamba állítja apjának börtönéveivel. „Tehát ezek olyanok voltak, mind a két dolog, amikről azt gondoltam, hogy ezek családi dolgok, hogy az ember börtönben van, meg az ember zsidó, ezek nem tartoznak a külvilágra.”¹⁵

A családon belüli hozzáállást plasztikusan szemlélteti Andrea következő, rövid emléke. Kamaszkorára teszi azt a beszélgetést, „mikor egyszer anyámat kérdeztem, hogy bevallanád-e, hogy zsidó vagy. Tehát valahogy úgy éreztem, hogy hát van ilyen az embernek, de erről nem beszél, hogy úriember bizonyos dolgokról nem beszél. [...] És anyám azt mondta, hogy nem tudja.”¹⁶ A kollektív családi elhallgatás hálója itt-ott felfeslik, de a családi stratégia jegyében anyja inkább meghagyja Andreat a bizonytalanságban.

„És akkor – meséli Hanna – összebarátkoztam a [N. N.] nevezetű, ma is az apja műhelyében dolgozó keresztény, katolikus lánnyal, akinek a mamája szabónő volt, és a [Z. Z-nél] dolgozott. Amikor összebarátkoztam [vele], akkor mondtam neki, hogy az apám nem párttag, és zsidó vagyok. Mert úgy éreztem, ez a kettő, két kártya, amivel kezdeni kell. [...] Hatéves voltam. Hát, az azt jelenti, hogy ötvenöt. Én negyvenkilencben születtem, ötvenöt, igen. És akkor a [barátnőm], hát ők maszekok voltak, ha neked a szó mond valamit. És akkor hazament a [barátnőm], visszajött a válasszal, elmondta a szüleinek, hogy, mint egy leánykérés vagy nem tudom mi. Elmondta a szüleinek, hogy barátkozom a [Hannával]. [Hanna] zsidó és nem párttag. Hát ha nem párttag, azt tudta ő is, hogy nincs baj, és azt mondta, hát az nagyon jó, mondta az apukája, mert a zsidók azok nagyon okosak, és jót is fog neked tenni, ha egy ilyen okos lánnyal barátkozol. És aztán kiderült, vagy ezt már mondtam, hogy ők bújatták a zsidókat. [...] Tehát [az anyja] az a háború előtt is a [Z. Z-nél] dolgozott varrónőként, és a háború alatt pedig ők bújatták. Ami hát nem volt egy gyakori dolog. Tehát ez egy olyan egyértelmű dolog volt. És mi nagyon nagy barátnők voltunk, egészen

¹⁴ Andrea 6.

¹⁵ Andrea 6.

¹⁶ Andrea 2–3.

négy-öt évig mondjuk. De most is, ha összetalálkozunk, akkor örülünk egymásnak. Hát nagyon másfele vitt az utunk, és hát nagyon mások vagyunk, de egy ilyen nagy-nagy barátság volt.”¹⁷ Leánykérés jellegű bemutatkozás a két legfontosabb kártya kiterítésével egy hatéves kislány részéről 1955-ben Budapesten. Andrea történetével ugyan ellentétes előjelű Hannáé, azonban a kommunista identitáshoz való viszony nála is, családjában is központi jelentőségű, ami persze 1955-ben nem meglepő. És a zsidó mivolt is döntő fontosságú, jobb tisztázni egy alakuló kapcsolat kezdetén. Még az óvodában is. Hanna egész elbeszélése mögül egyébként egy olyan, elkülönülő elemet is tartalmazó énkép rajzolódik ki, amit egy német kifejezés magyarra fordításával úgy jellemezhetnénk, hogy pozitív kötőjeles-identitása van (*Bindestrich-Identität*). Az, hogy magyar és zsidó egyszerre, a világ egyik legtermészetesebb dolga számára. Igaz, nem találkozott gyerekkorában a nővéréhez hasonló élményekkel, „akinek az osztályában olyan volt, hogy az osztályt »rókákra« és »rózsikra« osztották, római katolikus és ronda zsidó”.¹⁸

„De arra emlékszem, hogy amikor aztán én ezt megkérdeztem otthon, hogy most akkor nekem van-e vallásom, vagy nincs-e vallásom, az némi zavart okozott, azt úgy éreztem. De végül is aztán azt válaszolta, hogy mondjam azt, hogy nekem nincsen.”¹⁹ Gáspár ateista, a zsidóságtól elforduló családban nőtt fel, zsidó identitása a tudomásulvételén túl nem terjed, s ezzel kapcsolatos korai élményeit is, saját bevallása szerint, csak később tudatosította magában. Akkor is leginkább öt évvel fiatalabb húga (Emese) hatására, aki aktívabban érdeklődött a zsidó szál iránt. „Hát ugye ez nem úgy történt, hogy ilyen kirekesztő módon, vagy ha úgy történt, nem vettem észre. Hanem ez valahogy úgy fokozatosan, valahogy úgy, hogy jó, mert ugye én diák- vagy gyerekkoromban imádtam ezeket a magyar rege mondákat, és akkor jó, hogy én mégsem a Vereckénél jöttem be, de hát nem. De ez elég későn volt, és lehet, hogy ez már azután volt, tehát lehet, hogy már a húgom hatása ebben szerepet játszott. De ezt nem tudom így konkretizálni.” A honfoglalással kapcsolatos új információ nem okozott törést Gáspár életében, de elképzelhető, hogy egy korábbi megvilágosodást nagyobb veszteségként élt volna meg:

a magyarság őstörténetének egyik mitikus szimbólumát veszítette volna így el hirtelen egy lelkes regeolvasó kislány. Gáspár többször említette az interjúban, hogy ezekről a témákról inkább a húgával kellene beszélgetnem. Mintha a családban a hűg lenne az illetékes a „zsidótémában”. Miután mindketten nyitottak voltak, a hűggel, Emesével is készült interjú, s ez lehetővé teszi, hogy a két, egymástól eltérő beállítottságú testvér történeteit egymás mellé rakjuk. Emese valóban érdeklődőbb volt a téma iránt, zsidósága elsősorban a holokauszt témájával való foglalkozást jelentette számára (erről még lesz szó), azonban érdekes, hogy az interjú utáni beszélgetésben utalt arra, hogy én bizonyára azt képzeltem a testvére szavai alapján, hogy egy erős zsidó identitású nővel fogok találkozni. Ezúttal tehát az ő oldaláról érzékelhetjük azt, hogy a családban őt könnyvelték el a „témafelelősnek”.

Emese első, zsidósággal kapcsolatos élményeit a Radnóti Miklós Gimnáziumhoz köti, ahol egy erős cionista tudattal rendelkező osztálytársával beszélgettek sokat a témáról. Az iskolaválasztás érdekes pontja a testvérpár életének, ugyanis a zuglói gimnáziumtól viszonylag messze, Budán laktak. Az iskolát Gáspár választotta. „A Radnóti Miklós Gyakorlóiskolába jártam, ami ugye a volt zsidó gimnázium.”²⁰ Nem ők mondták, hogy menjek oda, valami, ez teljesen véletlenül, én az általános iskolában jártam, volt fölöttem valaki, aki oda járt, és akkor hallottam, hogy ez egy milyen jó iskola. És akkor gondoltam, hát akkor ott laktunk a [...] környéken, bár a Jóska-féle gimnáziumnak²¹ az épületében jártunk, és az nem rossz iskola, de nem tudom miért, én azt gondoltam, hogy nem oda kellene járnom. És akkor azt gondoltam, hogy azt mondják a szüleim, hogy nem, hogy hú, hát akkor utazni kell, ez egy hülyeség. És erre emlékszem, ezen meglepődtem, mert ezen elkezdtek ennek örülni, és nem értettem. Most persze a Radnóti az nem egy zsidó iskola, de azt gondolom, hogy felülreprezentáltak voltak a mi időnkbe is talán zsidó származású diákok, mert nagyon sok szülő íratta oda a gyerekét, egyszer a hagyomány. Tehát ennek örültek, és persze az ország egyik legjobb iskolája volt, és most is az. És hát ez azért, mondjuk az iskola, ez a fajta kötődés ez megvolt, de ami engem illet, nem volt semmi kapcsolata a zsidó identitással.”²² Lehetséges, hogy Gáspár véletlenül választotta a Radnótit, az azonban már kevésbé tűnik valószínűnek,

¹⁷ Hanna 1. Hanna Budapesten született, értelmiségi családban. A bölcsészkaron tanult, jelenleg tanárként dolgozik. Két egyetemista gyermeke van.

¹⁸ Hanna 1.

¹⁹ Gáspár 2. Gáspár 1948-ban született Budapesten. A közgazdaság-tudományi egyetemen végzett, közgazdászként és oktatóként dolgozik. Nős, egyetemista lányai vannak. Emese a bölcsészkarra járt, nyelvszakon végzett. Korábban tanárként dolgozott, jelenleg tudományszervezéssel foglalkozik.

²⁰ Az épületbe 1923-ban költözött az Izraelita Fiúgimnázium, majd 1931-ben a Leánygimnázium. Az iskola ebben az épületben 1942-ig, majd 1945 és 1952 között működött.

²¹ A Villányi úti József Attila Gimnáziumról van szó.

²² Gáspár 2–3.

hogy szülei pusztán azért örültek a választásnak, mert a Radnóti az ország egyik legjobb iskolája. Talán a szülők reakciója mögött meghúzódott az a remény is, hogy ha általuk nem is, de legalább a volt zsidó gimnáziumként is számon tartott iskolán keresztül gyermekük közelebb kerülhet e leplezett családi tradícióhoz.

„Az én zsidóságom az bizonyos értelemben áldozata a szüleim magatartásának” – meséli Kristóf. „Én úgy értesültem arról, hogy én zsidó vagyok, hogy nyolcadikos koromban egy osztálykiránduláson valaki azt mondta nekem, hogy nyissam ki a számat, megtettem, mire ő beleköpött. Mire kicsit furcsálltam a dolgot, még nyolcadikosként is, és akkor azt mondta, hogy te rohadt zsidó, vagy valami ilyesmit mondott. És akkor, ahogy a klasszikus könyvekben meg van írva, én fogtam a cuccomat, hazamentem a kirándulásról, odamentem az anyámhoz, elmeséltem neki ezt a történetet. És akkor azt mondtam, hogy ez mi? Na és akkor az anyám fogta magát, aki nyitabb volt, mondom, ilyen szempontból, mint az apám, és akkor elmondta, hogy ez mi. Most azt, tehát én körülbelül tizennégy éves korom óta tudom, hogy én egy Kohn vagyok mind a két oldalról. Na most azt kell, hogy mondjam neked, hogy az én zsidóságom, ha nagyon meg kéne határoznom, akkor azt kell, hogy mondjam, hogy én egy zsidó származású magyar vagyok.”²³ Kristóf a történet időpontjában éppen a gyermekkor és a serdülőkor határán volt, az identitás kialakulásának egyik legfontosabb fordulópontján, s a kellemetlen élmény éppen alakuló énképét vette célba. Az elbeszélés alapján úgy tűnik, Kristófnak a komoly megrázkódtatás helyett ez az élmény inkább mankót adott identitása kialakulásában, bár azt is elmeséli, hogy elsős gimnazista korában „balhész” gyerek volt.²⁴ Mivel nem pszichológiai mélyinterjúkról és képzett pszichológusi elemzésről van szó, azt hiszem, megalapozatlan lenne mindebből további következtetéseket levonni.

Találkozás a vallással

Az 1949-es népszámláláson Magyarországon 134 862 fő vallotta magát izraelitának, 2001-ben pedig 12 871. Az 1950-es években Hevesi Lajos, a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke 80 000 hívőről beszélt, amelynek ötöde kész lett volna anyagi terhet is vállalni a hitközségéért. A zsidó

joghagyomány (halákha) szerint zsidó az, akinek az anyja is zsidó. Az anyai ági leszármazás alapján határozta meg Stark Tamás a magyar zsidóság becsült minimális és maximális létszámát, amely 1945-re vonatkozóan 143 624, illetve 260 000, 2000-ben pedig 64 000 és 118 686 volt, a hívők aránya pedig a zsidó származásúak egyötöde/egytizede körül lehetett.²⁵

Interjúalanyaim többféle módon találkoztak a zsidó vallással. Többek-re jellemző Borbála esete, aki azt érezte gyerekkorában, hogy valami zavar van otthon az ünnepekkel kapcsolatban. A család erősen baloldali beállítottságú volt, szülei hittek a kommunizmusban, ellenben a zsidó származás nem volt titok otthon. Szülei ugyan beszéltek néha a nagyobb zsidó ünnepekről, 1945 előtt tartották is ezeket, utána viszont már nem. „Az első igazán ilyen zavart az életünkben ilyen szempontból szerintem a karácsony okozta. Tehát én pontosan éreztem, hogy a szüleim eleinte baromira nem tudták jól kezelni a karácsonyt. Ami ugye akkor volt, a, talán a töriből ezt is tudod, egy ideig az működött, hogy ezt fenyőfa ünnepnek próbálták hívni az ilyen családok. Tehát, hogy az azért ne legyen, hogy nem kapunk ajándékot, mikor kap mindenki, de nekünk mégsem ugyanaz az ünnep, mint másoknak. Tehát e tekintetben szerintem volt egy kifejezett zavar, ami nehezen helyeződött el, ahogy a Mikulás Télapó volt, és minden, ami vallásos hagyományokból indult, már hogy keresztény hagyományokból, azt egy picit átalakította az apám.”²⁶ A történetben visszaköszön a kommunista ideológia új ünnepszimbolikája, amely egy vallásától megszabadulni igyekvő család számára tálcán kínálta magát, de nem volt képes teljesen lefedni az űrt. Borbála fiatal korától érdeklődött a zsidó vallás iránt, sokat olvasott, vallásos identitás mégsem alakult ki nála. Életének egyik meghatározó pillanatában, apja halálos ágyán újból találkozott viszont a vallással. „De akkor, amikor látod, hogy egy haldokló öregembernek ezek micsoda mélységben lehetnek ezek a traumák [1944–45], ahogy ezek ilyenkor, mikor már tudattalanul van, hogy az utolsó... Van egy cédula, amit az apu akkor írt nekem, még az utolsó napokban, amennyire tudott írni, valami ősi zsidó dalnak a szövege jutott állandóan az eszébe, és azt mondogatta. Tehát nagyon sok visszajött ebből az ő egykori létéből, amikor ebbe a végső stádiumba került.”²⁷

²⁵ Erről bővebben lásd STARK Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: KOVÁCS András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. Múlt és Jövő, Budapest, 2002. 101–127.

²⁶ Borbála 3.

²⁷ Borbála 5.

²³ Kristóf 14–15. Kristóf 1950-ben született, gyermekkorában éveken keresztül nagyszülei nevelték. Szülei a Kádár-rendszer lelkes hívei voltak. Budapesten bölcsészetet tanult, jelenleg humán területen dolgozik.

²⁴ Kristóf 11–12.

Andrea és Sára elbeszélésében a vallással kapcsolatos elemek a rendszerváltás utáni években bukkantak elő. Gyakorló hívővé egyikük vált, de a hitközségre, a zsinagógára ekkor már mindketten mint a közösségi-kulturális önazonosság egyik lehetséges forrására tekintettek. Sára 1989 óta évente egyszer elmegy a Dohány utcai zsinagógába, leginkább a társaság, a közösség miatt. „De olyan nagyon jó kis közélet van ott, úgyhogy a múltkor a Fröhlich Robi, aki most a rabbi innét a sarokról, már mondta, hogy hölgyeim-uraim, egy kis csendet kérek. Akarta a vallási eseményt lebonyolítani. Mert az emberek nagy része, aki elmegy, legalábbis biztos, hogy jelentős része, úgy csöppent ebbe bele, mint én.”²⁸ Andrea a téma kapcsán azt fejtegette, hogy mennyire idegesítette őt a rendszerváltás idején az, hogy az egyház visszakerült a korábban államosított épületeit. Szerinte az új helyzetben a hitközségeknek nem ezzel kellene foglalkozniuk, hanem a vallástalan zsidókkal. Ezt szövé is tette egy hívő ismerősének: „És mondtam neki, hogy miért nem foglalkoznak többet ezzel az ilyen énfajta zsidókkal, tehát miért csak a vallásos zsidókról szól. Ha egyszer azt mondjuk, hogy aki annak született, az zsidó, de akkor miért nem próbálnak nyitni azokhoz az emberekhez, akik zsidónak születtek, de [nincs] vallásuk, hanem éppen a kultúrán, meg egyebeken keresztül. És ő azt mondta, hogy jó, ezen is gondolkoznak, hogy hogy kéne ezt.”²⁹ A beszélgetés egy korábbi részében Andrea ezt így fogalmazta meg: „Tehát szívem szerint nem véletlenül mentem el az Esztertáskába,³⁰ meg egy-két helyre, szívem szerint szívesen tartoznék egy nyitottabb, nem konzervatív ilyen társulathoz. De ez már sose lesz a belsóm.”³¹

Az idősödő szülők, nagyszülők addig elfojtott vagy előlük elrejtett valóságával és hagyománytisztetével való találkozás Gáspár és Andrea életében is megjelent. Gáspár és Emese családjában, ahol a származást elhallgatták, az anyából időnként előtört a zsidó múlt, apjuk alig ejtett szót zsidó vonatkozású témákról. Ezzel együtt a család sok zsidó barát temetésére járt, és édesapjukat is zsidó szertartás szerint temették el, az apai nagyszülők sírjába. Emesénél a temetés motívuma különös jelentőséget nem kapott, őrála tudjuk már, hogy cionista szellemiségű gimnáziumi osztálytársa révén erősebb kapcsolódási pontja alakult ki a zsidósággal. Gáspár viszont nagyon fontosnak nevezte ezeket az eseményeket,

²⁸ Sára 9. Sára 1955-ben született Budapesten. Szülei aktív tagjai voltak a kommunista mozgalomnak. Műszaki területen dolgozott, jelenleg nyugdíjas.

²⁹ Andrea 12.

³⁰ Zsidó kulturális alapítvány.

³¹ Andrea 9.

nála „ez a zsidó identitás így merült föl, így találkoztam vele, hogy ezeken a szomorú alkalmakkor igazából, de hát az is valamikor a huszonéves körül kezdődött”.³² Annak ellenére, hogy Gáspár – az elmondása szerint – semmiféle identitást nem kapott a temetői élményektől, azokkal kapcsolatban fontosnak tartotta megjegyezni, hogy szellemileg mennyivel többet adtak neki ezek az alkalmak, mint azok a falusi, katolikus temetések, amelyekre felesége rokonsága révén jutott el.

Andrea a családon belül idős nagyapja révén találkozott a vallás és a hagyomány jelenlétével. Nagyapja, aki veje kívánságára lemondott a zsidó hagyományok továbbadásáról, élete alkonyán fittyet hányt a családi konszenzusra. „A nagyapám, aki rendkívül felvilágosult, meg egy fantasztikus európeér ember volt, amikor már elég idős lett, a legkisebb gyerekeim táján, akkor bizonyos pater familiaris dolgokat elővett, és megáldotta a gyerekeket, a született kisgyerekeket megáldotta. Vagy amikor, azt hiszem, az utolsó napjait töltötte a kórházban, akkor engem is megáldott, és az úgy jött, tehát akkor ő egy ilyen igazi családfő lett újra, aki ezeket a szokásokat elővette. Tehát azért az élete vége felé zsidó lett újra, már elengedte magát, és már nem figyelt oda, nem érdekelte, hogy mit szól apám, hanem akkor már újra fölvette ezeket a szokásokat.”³³ Andrea fontosnak tartja hangsúlyozni nagyapja felvilágosultságát és modernségét, mintha ez valamennyire ellentétben állna a vallási rítusok gyakorlásával.

Hanna története az előbbi eset fordítottja: ismerősökön, barátokon, olvasmányélményein (Tábor Béla, Dosztojevszkij) és a héber nyelv iránti lelkesedésén keresztül jutott el zsidó gyökereihez, a zsinagógába is visszatért, és huszonéves korában anyja megkérte, hogy tanítsa meg őt héberül. A héber nyelvvél a Biblián keresztül került kapcsolatba, illetve ajándékba kapott egy kétnyelvű, magyar-héber Eszter könyvét. Anyjának mellesleg voltak otthon héber nyelvű imakönyvei, fiatal korában tudott is olvasni héberül, járt hittanra és zsinagógába, 1945 után viszont, részben férje hatására, elfelejtődött az egész. Hannával visszajött az elhanyagolt tudás: anya és lánya közösen tanulták (újra) a hagyományt. „De azért mégis, azért tudott ő olvasni. Tehát valami, szóval valami nagyon előjött. És akkor emlékszem, hogy egyszer az alapimát... Tehát valahogy én is úgy kezdtem tanulni, és akkor gondoltam, hogy az olyan jó. Hát akkor már azért felnőtt voltam, és nem is otthon laktam, és ő jött hozzám. És akkor az nagyon jó volt. Az nagyon-nagyon jó volt.

³² Gáspár 9.

³³ Andrea 4.

És egy csomó mindent megértettünk, meg beszélgettünk. Tehát nem olyan igazi nyelvtanulás volt, hanem kicsit olyan zsidótanulás.”³⁴ Hanna aztán az egyetemen az egyik első héber kurzus lelkes hallgatója lett – a rabbiképzős fiúkkal közösen tanulták a nyelvet.

Hanna családjában zsidó ünnepeket egyáltalán nem tartottak, ellenben a karácsonyt ünnepelték, tulajdonképpen nem a gyerekek, hanem az apai nagymama miatt állítottak fenyőfát, akinek a halálával együtt ez is abbamaradt. A karácsony éppen két évvel azután került ki a családi ünnepek közül, hogy Hanna, életében először, böjtöt tartott Jom Kippurkor.³⁵ „Akkor nem mentem iskolába. De nem azért böjtöltem, hogy ne menjek iskolába. És akkor otthon ezzel senkinek semmi baja nem volt.”³⁶

Kellemetlen élmények a zsidósággal kapcsolatban – „Túl mellveregetős volt ez a »mi zsidók vagyunk«, nekem ez nem ilyen”

Többen meséltek olyan epizódokat, amelyekben a zsidósággal való találkozás kellemetlen emlékként őrződött meg. Ezek a történetek nincsenek összefüggésben azzal, hogy mesélője mennyire tudatosan vállalta zsidóságát, a közös pont inkább az, hogy a zsidó mivolt túlhangsúlyozása taszította őket. Borbála identitáskeresésében „volt egy időszak, amikor megerősödött bennem, hogy én zsidó vagyok és ez fontos, és elmentem a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületbe. És nem bírtam megtalálni ott sem a baráti kört, sem a jó érzetemet, tehát nem éreztem jól magamat. Túl erős volt nekem, túl sok volt, túl mellveregetős volt ez a »mi zsidók vagyunk«, nekem ez nem ilyen. Nekem ez természetes, tehát én nem gondolom, hogy ez büszkeséggel kell, hogy eltöltsön, hanem ez olyan dolog, mint bárki másnak, hogy szőke vagy barna, vagy, vagy mit tudom én. És ilyen szempontból ott ezt nem éreztem. Tehát ott volt egyfajta ilyen zsidó büszkeség, aminek van az a fordítottja is, amit én, megmondok őszintén, nem szeretek, tehát amikor a holokauszt azért úgy jelenik meg, hogy ezért minket kötelező, kötelező sajnálni. Természe-

³⁴ Hanna 8.

³⁵ A zsidó év legszentebb napja, a megtisztulás, az engesztelés napja. A Tóra szerint ezen a napon jött le Mózes a Szináj-hegyről a második kőtáblákkal megbocsátást, engesztelést hozván az aranyborjúval vétkező népnek. Az ünnepet szigorú böjt előzi meg.

³⁶ Hanna 11.

tesnek tartom azt, hogy ez egy tragédia, ami miatt megérteni kell az embereket, de nem gondolom, hogy ezért másként kell kezelni.”³⁷

Hasonló történetet mesélt gimnazista éveiből Andrea, egyetemista korából Gáspár. Andrea arról beszélt a történet elmesélése előtt, hogy nagyszülei – mint utólag megtudta, apja kívánságára – miként hallgattak otthon a témáról. „De tudom, hogy apámnak az unokaöccse, aki nagyon is zsidó volt, és mikor nem voltak otthon apámék, akkor leültek a nagyanyámmal, és hosszan, akkor még azt hiszem elsős gimnazista voltam, nyáron, akkor még hosszan emlegették mindazokat a zseniket, akik zsidók voltak. És olyan komikus volt nekem hallgatni, hogy minden nagy ember, jó zenész, jó festő, ezek mind zsidók voltak.”³⁸ Gáspár, aki a közgázra járt, elbeszélésének ezen a pontján felidézte, hogy az egyetemen többé-kevésbé számon tartották egymás származását: „Tehát volt egy olyan fiú, akiben nagyon erős volt a zsidó identitás, és ő hosszasan fejtegette nekem, hát azt a szokásos baromságot, hogy hát azért nézzük meg, hogy kik a tehetségesek, és kik nem, és nekünk össze kell tartanunk. Nekem ez borzasztóan furcsa volt. Ugyanakkor egy nagyon jó fej volt ez a srác, neki óriási humora volt, tehát mi jóban voltunk végig, de tőle hallottam ezt az egészet így, ilyen formában.”³⁹

Találkozás a holokauszttal – „Tehát két részre osztottam az anyukatípusokat, akin van szám, és akin nincs”

Két interjúalanyom elbeszélésében is meghatározó jelentőségű gyerekkori emlék volt a szülők üldöztetésben szerzett testi jellegzetessége. Hanna édesanyjának Auschwitzból származó számtetoválása volt, Levente apjának kezét a nyilasok törték össze. „Hát az hogy a szám. És ez rémes. Emlékszem, hogy olyan, tehát két részre osztottam az anyukatípusokat, akin van szám, és akin nincs. És akkor én imádtam ezt. Szóval nem is tudtam elképzelni, hogy lehet egy anya az, akinek nincs szám. Hát ugye hozzánőtt, hát itt volt, hát ő nem takargatta. Nem tudom, volt, aki mondta, hogy kiszedette. [...] És ő egy olyan meleg valaki, olyan testes is volt, és úgy oda lehetett bújni, és akkor azt is pusziltam. Úgyhogy ez. És akkor voltak, akik úgyszintén zsidók, akiknek nem

³⁷ Borbála 12.

³⁸ Andrea 3.

³⁹ Gáspár 5.

szám volt, és ezt nem is értettem, hogy hogy lehet. Tehát ez amikor kicsi voltam persze.”⁴⁰

A másik történet: „... utána kapta meg ő [Levente apja] a SAS-behívót. Amikor ő megkapta a SAS-behívót, akkor ő megpróbált elbújni ez ellen. Megfogták, és a Ferencvárosi pályaudvaron két csendőr a vonat ütközője közé rakta a két kezét. [...] A mai napig engem soha az életben rendesen megsimogatni nem tudott ezért. Mert most is félkörben tartja mind a két kezét. Össze van zúzva, össze van törve.”⁴¹ Az üldöztetés letagadhatatlan testi jeleit a két gyerek előbb észlelte, mint ahogyan a mögöttes történetet megérthette volna, bár egyikük elől sem titkolták zsidó származásukat. Levente azt vallja, hogy a zsidó néphez tartozik, amelynek nem lenne szabad bármely más néphez asszimilálnia, mert ha elkezd feladni vallását, kultúráját, hagyományát, történelmét, „abból halál lesz”.⁴² Ennek megfelelően markáns, a hagyományokat tartó zsidó nevelést kapott, szülei azonban szenvedéseikről alig beszéltek. „Tehát ők ezt nem, ők ettől meg akarnak kímélni, meg is próbálták megkímélni, de hát nem lehet, érted. Tehát amikor fölszállok az 51-es villamosra, és apu elfordul, valaki köszön. Apu elfordul, és soha az életbe nem csinál ilyet, én nyolcéves voltam, soha nem csinált olyat, mindig arra tanított, hogy előre köszönni, fiam. És mondom, te apa, hát ki ez? A szemben lévő háznak a nyilaspárt-izéje volt, és akkor ugye meséli, hogy ő volt az, aki földobta, és akkor bevitték őt a Tűzoltó utcai pártházba, és akkor ott hogy megverték. Tehát óhatatlan az, hogy itt az ember nap mint nap, ők már nem, mert ugye meghaltak, hála az úrnak, de a fiaik itt élnek sajnos, és nem tudjuk, hogy kik, akik ezeket megtették. Apu azt mondta 76–77-ben, akkor ilyen háromkocsis villamosok jártak a körúton, azt mondta, hogy [ha] itt minden nyilast megöltek volna ebben az országban, vagy felelősségre vontak volna, akkor egy kocsival járna ez a 6-os villamos. Tehát így szóba kerül, de [...] hiába kérdezed, nem lehet. Hát, amikor egy ember a te példaképed, a te útmutatód sírva fakad, vagy éjszaka fölűvölt, mert álmodik, akkor nemigen kérdezősködsz.”⁴³

Elsősorban amerikai és német kutatásokból ismeretesek azok a tünetek, amelyek a túlélők és gyerekeik közötti viszonyt jellemzik. Dina Wardi kutatásai sok olyan esetre derítettek fényt, amelyben egy-egy túlélő gyer-

mek egy elhunyt családtag nevét kapta.⁴⁴ Levente is ebbe a csoportba tartozik, anyja elpusztított öccsének nevét viseli. Egy másik jellemző és Levente elbeszélésében is felbukkanó jelenség a történekről való hallgatás. A legtöbb üldözött igyekezett az átélt traumákról nem tudomást venni, vagy legalábbis csak a legszükségesebb információkat közölni. Levente története abból a szempontból is érdekes, hogy itt egy olyan családnál találkozunk a hallgatással, ahol a zsidó származást nem fedte homály, ahol tehát a holokauszt emlékének elhallgatása nem foglalta magába a zsidó származásról való általános hallgatást, éppen ellenkezőleg.

Hanna családjában viszont állandó téma volt a szülők története. „Nagyon jól mesélhetett [anya], mert én teljesen, tehát nekem bennem van, vagy hogy mondjam. És jaj, arra emlékszem, hogy amikor számoltuk, hogy ki volt külföldön, és hát ugye külföld akkor, hát a határ az vasfüggöny volt, és akkor emlékszem, hogy megkérdeztük, hogy beleszámolhatjuk-e Auschwitzot.”⁴⁵ Hanna apja huszonhét hónapig volt munkaszolgálatos, anyja kilenc hónapot töltött Auschwitzban. Hanna részletesen meséli szülei történeteit, melyekre apja esetében mint óriási hőstörténetekre és túlélési kalandokra emlékezik, anyjával kapcsolatban pedig képeket villant fel a lágerélményekből. Apja hamis papírokkal élt, később egy volt osztálytársa bújtatta, akivel azután 1946-ban összetalálkoztak: „És akkor, hát ez a magyar történelem, hogy ’45-ben, ’46-ban, nem tudom, mikor, összetalálkoztak, apám meg ez az osztálytárs, akinek elfelejtettem a nevét. Összetalálkoztak, és apám hát persze hát nagyon meg akarta köszönni a lakást, és hogy hát az életét, hát végül is megmentette, és mondja: még egyszer nem tenném.” Hanna anyja bőséges lágeremlékei közül is sokat mesél. „És arra emlékszem, az anyám mesélte, hogy [egy barátnőjével] barkochbáztak. És az egyik egyszer Mózes, egyszer pedig Jézusra gondoltak. Most ez is olyan volt, hogy Auschwitzban Jézusra. Tehát ez is, ez nekem iszonyúan tetszett, de tulajdonképpen annyira nem tetszett, mert annyira természetes volt. Tehát hogy nálunk olyan nem volt, hogy, tehát mi elég, tehát egyáltalán nem tartottak semmilyen ünnepet, mert hát félték is. Az meg külön tézta, ugye, a szocializmusban a zsidóság. Tehát ez annyira így volt természetes, de ezt most nagyon, most látom, hogy ennek milyen jelentősége van, hogy Auschwitzban Jézusra gondolni barkochbázva. Mózesre, jó. De hogy Jézusra? Szóval hogy azért ez nagyon jó. Na, de ez nem mint va-

⁴⁰ Hanna 6–7.

⁴¹ Levente 2–3. Levente 1961-ben született Budapesten, szülei alkalmazottként dolgoztak kereskedelmi területen. Érettségizett, több munkahelyen is megfordult, rendőr is volt, pár éve ment nyugdíjba.

⁴² Levente 1.

⁴³ Levente 18.

⁴⁴ Dina WARDI: *Emlékmécsesek. A Holocaust gyermekei*. Ex Libris Kiadó, Budapest, 1995. 46.

⁴⁵ Hanna 7.

lami nagyon jó, hanem mint teljesen természetes. Tehát erről egy hang nem volt, csak hogy két fontos figura. Barkochbázunk. És akkor ez nekik majdnem az életükbe került, mert nem jelentek meg pontosan az Appelplatzon,⁴⁶ és akkor nem tudom, hogy úszták meg. [...] Egy ismerősöm [...], akinek amikor meséltem ezt, a mamája szintén Auschwitzban volt, csak fiatalabb volt, és elmeséltem neki ezt a barkochbadolgot. Mert nekem ez nagyon tetszett. Meg hát mikor az ember gyerek, az is tetszik, hogy a mamáját majdnem lelövik, mert ugye úgyse lövik le, hát hiszen megszült engem, szóval úgy ott van, teljes valójában. Na, szóval az ember így gondolkodik. [...] És elmeséltem neki, és akkor ő meg elmesélte a mamájának, aki azt mondta, hogy hát nem érti, hogy hogy lehet Auschwitzban barkochbázni. Tehát bármi jót is csinálni. Meg kvázi ezzel ugye még egy lapátot, vagy hogy mondjam, még egy téglával hozzájárulok a krematóriumhoz. Nem tudom, most nagyon szélsőségesen mondom. És ez elég érdekes, ahogy visszajött ez ugye a rendszerváltásnál. Mindenki egy láncszem volt a gépezetben. Hát, amikor azt szokták mondani ugye, hogy tök mindegy, hogy valaki ellenálló volt vagy párttag, mert ugyanúgy a szocializmust építette. Ami hát nem tetszett. [...] És akkor emlékszem, hogy ez nagy feszültség volt köztünk, mert hát ugye mindenki a mamája... De én továbbra is úgy gondolom, hogy nagyon helyes, hogy barkochbáztak. Mindent kell csinálni, ami a túlélést segíti.”⁴⁷ Hanna egyik hasonló sorsú ismerőse számára érthetetlen, hogy hogyan lehet Auschwitzban játszani, de még felfoghatatlanabb számára az, amilyen pozitívan állt Hanna ehhez az emlékhez. Ismerősenek ezt a reakcióját a rendszerváltás kor felbukkanó szemlélethez kötötte, a „csavar voltam a gépezetben”-narratíva szerint párhuzamot vont a két diktatúra között. 1989 után a történet más megvilágításba került. „A másik, ami így Auschwitzból nekem meghatározó volt, az a Mengele. A mamám egyszer beteg volt, és a Mengele megvizsgálta, de mondta, hogy megúsza. Tehát hogy nem... Lehet, hogy meg se, nem megvizsgálta, hanem csak ránézett. Na ez, hogy mondjam, ha az ördögnek kell egy ősképet keresni, akkor nekem... Tehát ezt a szót, úgyhogy többet nem is mondom ki. Egyszerűen én még most is félek. Ez volt az, valószínűleg a mamám is rettegett, hát joggal. Ezt, tehát ő soha semmilyen borzalmat nem mondott így konkrétan. Tehát éheztek, fáztak, és ezt tudtuk. Meg ő mindig azt mondta, hogy az a szürkeség, ami, meg a sár. Ezt a Kertész Imre, amiket

⁴⁶ A koncentrációs táborokban így hívták azt a teret, ahol a fogva tartottaknak minden nap meg kellett jelenniük, hogy számba vegyék őket.

⁴⁷ Hanna 5–6.

leír, az teljesen, teljesen ráismertem mindarra, amit a[z] anyám mesélt. Mert ez ugye nem Auschwitz, hanem Birkenau, ahol a krematórium volt. A másik, amit mesélt, tehát nem részletezte, tehát soha nem volt egy olyan, hogy »és akkor már annyira éhes voltam, hogy« vagy semmi. És azt is [csak] úgy jelezte. Tehát az éhezés, fázás, hogy azt is úgy mesélte, hogy milyen érdekes a természet, hogy szinte azonnal, tehát senki nem menstruált nők közül. Tehát hogy ez, ugye a természet, hogy védekezik. És a másik, tehát amit még mondott, csak ilyen egy szóval, az a cigányok voltak, tehát akiket deportáltak, hogy az valami iszonyatos visítás volt, mielőtt a gázkamrába, tehát őneki a halálfélelme az azon a visításon keresztül jelent meg. Biztos mások nem. [...] Azt tudom, hogy rettenetesen, az olyan nagyon szívszorogató volt. Az is. És akkor ez a negyedik dolog. Tehát mondom, a fázás, éhezés, a sivitás, és akkor a negyedik. Ez a Mengele volt. Tehát ugye ezek. Nem tudom. Nagyon sokat mesélt.”⁴⁸

Sára holokauszttal kapcsolatos történeteit szintén a hősiesség túlélés hangsúlyozó epizódok uralják. Sára a beszélgetést így kezdte: „Egyszerűen ezt tudtuk, soha nem tagadta senki, de nem beszélünk róla, kivéve a családban, ott fantasztikus operett szintű történetek vannak, hogy hogy éltek túl az egészet. Katonatiszti ruhában eljátszották a kibombázott katonatiszti családot, és a nagybátyám [...], meg az unokatestvére [...], ők vitték ketten a, szóval ők vezényeltek lényegében. De olyan dolgokat csináltak, ami hihetetlen, szóval ebből filmet csinálni lehet. És ezek úgy mindig szerepeltek az életben, de ezen túl ezekkel nem foglalkoztunk soha, se pró, se kontra. Ugyanúgy, hogy az is természetes volt, hogy az ember mindenféle emberekkel van együtt, mint ahogy ez nem is volt szempont [hogy ki zsidó, és ki nem]. A rendszerváltás után jöttünk rá, hogy ilyen szempont is létezik, és akkor megdöböntünk, hogy arányosan eltolódott a közeg.”⁴⁹ A szöveg nem mentes az ellenmondásoktól. Sára beszámol a családban felbukkanó túléléstörténetekről: az üldözöttest nem hallgatták el. Ugyanakkor mintha fontos lenne számára annak hangsúlyozása, hogy a zsidó származás kérdése valójában egyáltalán nem játszott szerepet a rendszerváltás előtt. Elképzelhető, hogy Sára összeköti a rendszerváltás általa politikailag negatívan fogadott élményét azzal, hogy a zsidóság mint téma teret nyert a hirtelen felszabaduló közéleti nyilvánosságban. Az ellentmondás feloldása lehet, ha figyelembe vesszük, hogy Sára a Kádár-rendszer támogatójaként nem örült a rend-

⁴⁸ Hanna 6–7.

⁴⁹ Sára 1.

szer elmúlásának, s elbeszélésében máshol éppen ehhez köti azt, hogy saját életében is megjelent a nyílt antiszemitizmustól való félelem.

Több, holokauszttal kapcsolatos szülői történetnél előfordult, hogy a megkérdezett a meséléskor (vagy a helyett) könyvre vagy filmre hivatkozott. Hanna például apja történetében a *Napfény íze*⁵⁰ egyik jelenetét mesélte el, anyja esetében pedig a birkenauai tábor kapcsán Kertész Imrét hívta segítségül.⁵¹ Sára *A zongorista* című filmre utalt,⁵² amikor arról beszélt, hogy hogyan kerültek szóba szülei üldöztetéssel kapcsolatos emlékei. A szépirodalmi és filmes interpretációk nyilvánvalóan hozzásegítik a gyerekek generációját ahhoz, hogy közelebb kerüljenek szüleik múltjához, amely a maga valóságában szinte elmesélhetetlen.

Szintén „vagány” sztorik, meseszerűség jellemzi Borbála elbeszélését anyja 44-es élményeivel kapcsolatban. „Amikor már kötelező volt sárga csillaggal járnai, de kajára volt szükség, akkor az anyu hogy ment el voltaképpen úgy, hogy levette a sárga csillagot, és elment a nagypapának ennivalót szerezni. Az anyuval való történetek, azok nem annyira lelkiek, mint sztori jellegűek inkább, ami arról szólnak, hogy hogy oldott meg bizonyos helyzeteket.”⁵³ Apja emlékei azonban mélyebben beléivódtak. Ez annak köszönhető, Borbála magyarázata szerint, hogy alkatilag, lelkileg közelebb állt apjához, mint anyjához, másfelől meg talán annak, hogy apjának 1944-es traumatikus emlékeivel, a maga megrázó teljességében talán először, annak halálos ágyán találkozott. „Egyáltalán, ha már, ami ehhez a kérdéshez tartozik, az én egész holokausztviszonylatom, és minden a zsidóságtól, ahol érzékenyen éltem meg és élem meg, az az apuval való, mindig is való együttérzés. Tehát én lélekben mindig is az apuhoz közelebb álltam, és talán ezért éltem meg mélyebben és jobban a dolgokat. Az apu által. Meg hát az teljesen egyértelmű volt, hogy fizikálisan az apu szenvedett a legtöbbet. És én azt gondolom, lelkileg is. Azért az, ha ez neked érdekes, és szerintem ez mindenkinek, én azt azért elmondom, mert talán erről túl sokat nem is beszéltem, hogy az apu 2000-ben halt meg meglehetősen elfogyó életerővel, és három hónapig haldoklott a János-kórházban. És mindennap bementem hozzá, és abban az időszakban, amikor már abban a fázisban volt, hogy tényleg nem nagyon tudott magáról, akkor ezt például tudjuk az ottani ápolónőktől, hogy éjszaka ilyen rémálmaiban abszolút holokausz-

temlékek jöttek elő. Tehát oda kellett rácsoznani az ágyat, mert állandóan le akart mászni és el akart menekülni, és olyanokat kiabált, ami abszolút ezzel az élménnyel kapcsolatos, tehát ez a »ne lőjetek!« és »hagyjatek!«. És ugye egy ilyen van, ami szerintem a legtragikusabb, pszichésen legtragikusabb élmény, legalábbis abból, amit én ezekből a holokauszt-történetekből hallottam, hogy amikor mentek a menetben, az egyik ilyen, már jóval Győr után, hogy hármásával, már szóval hármasszal kellett menni, és volt két részeg katona, akik valamilyen bódénak a tetején ültek gépfegyverrel, és azt játszották, szó szoros értelmében játszották, hogy minden háromból kilőnek egyet. És akkor ugye úgy menni, hogy tudod, hogy vagy te, vagy a melletted lévő kettő. És ez az élmény előjött akkor, amikor az apu haldoklott, tehát, hogy erre utalt és erre kiabált. Én megmondom őszintén, hogy az én minden politikai indulatom akkor érte el a csúcspontját, szóval én erre mondtam azt, hogy egyszer egy MIÉP-est odaültetnék egy ilyen éjszaka meghallgatni ezeket az embereket. Szóval, aki kétségbe vonja... Kapcsold le egy picit! [Bejön valaki Borbálához, rövid párbeszéd kettejük között, magnó kikapcsolva.] Tehát én azt gondolom, hogy ez, ez nekem például a megrázó élményeim közé tartozik, hogy ezt látni, hogy az apu... És ez teljesen érthető egyébként, tehát ha az ember pszichésen meg biológiailag gondolja, akkor nyilván arról van szó, hogy az egész normális életében ezek inkább meseszinten voltak. Tehát egy-egy szombat-vasárnap ebédnél, meg otthonlétnél, meg együttlétnél jöttek elő a történetek, de azok a történetek bármily megrázóak voltak, mégiscsak úgy élte meg az ember, hogy hál' istennek, ugye, itt vannak a szülei, tehát ez egy mese.”⁵⁴ Borbála az egész interjú alatt, amely munkahelyén készült, viszonylag könnyedén beszélt érzékenyebb témákról is. Ez volt az egyetlen pont, ahol érezhetően nehezebbre esett az emlékezés.

„Én voltam az első társuk, egy új hajtás. Tudtam, hogy e hajtásnak étellel telniek kell lenni. Miként a jó a rossztól, s miként a jelen a múlttól különbözik, úgy volt e friss levél is különböző a haláltól. Az élet erejének bizonyítéka volt a pusztulás hatalmával szemben. S annak is, hogy ők maguk nem haltak meg.”⁵⁵ Ezeket a sorokat egy holokauszt-túlélő házaspár 1946-ban született gyereke, Helen Epstein vetette papírra. Borbála bátyja szintén 1946-ban született, egy évvel azután, hogy 1945 augusztusában apja amerikai katonai egyenruhában hazatért Magyarországra és megkereste feleségét. Borbála maga is reflektál a helyzetre, „tehát ez

⁵⁰ *A napfény íze*. Rendezte: Szabó István, 1999.

⁵¹ KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

⁵² *A zongorista*. Rendezte: Roman Polanski, 2002.

⁵³ Borbála 5.

⁵⁴ Borbála 4–5.

⁵⁵ Helen EPSTEIN: i. m. 13.

akkor tulajdonképpen, azért ez jól érzékelhető, hogy valamennyire a megnyugvás és az újratalálkozás után. És ha már ez ugye a főkérdésekhez tartozik ez a fajta második generációs holokausztélmény, hogy ezt gyakran mondták, hogy a bátyámnak az egész pszichés létén valamennyire érződött az, hogy olyan értelemben háborús gyerek, hogy ugye a, közvetlen a háború minden terhétől, az hogy ott, és újra találkozott két ember.”⁵⁶

Nyolc interjúalanyom közül négy előtt (Andrea, Emese, Gáspár, Kristóf) családja igyekezett ködösíteni származását. Ezekben az interjúkban érezhetően kevesebb szó esett a holokauszthoz kapcsolódó emlékekről, Andrea családjában például szinte semmi. „Magáról a holokausztról olyan sokáig úgy tudtam csak, hogy voltak ilyen könyvei apáméknak, és nem kérdeztem, hanem csak úgy elolvastam, és valahogy azt gondoltam, hogy ez nem olyasmi, amiről lehetne őket kérdezni, úgyhogy visszatettem úgy, ahogy volt, ilyen Auschwitzról szóló történetek. Az nagyon megrázott, de nem hoztam összefüggésbe magunkkal. Tehát megrázni megrázott, de nem hoztam azzal összefüggésbe, hogy ez velünk is előfordulhatott volna. Illetve az tudom, hogy Németországba, mikor jártam, akkor volt bennem egy ilyenfajta düh, hogy én nem megyek el megnézni Buchenwaldot, mi már jártunk, hanem nézze meg az, aki odaterelt embereket. Miért nekem kellene ezt megnézni?” Andreának talán csak homályos megérzései voltak családja és az üldöztetés kapcsolatáról, és mai elbeszélésén is átsüt a hárítás érzésének intenzitása. Lehet, hogy többet érzékelt, mint amennyit tudatosított magában? Hozzáállása később megváltozott. „Én egyszer fölolvastam, van ez az Esztertáska,⁵⁷ [...] valamitől elmentem, és elmondtam ott anyámnak egy megtalált levelét, ’46 nyarán írta amerikai rokonoknak, és ott leírta, hogy kivel mi lett a háború alatt, ki került Auschwitzba, ki hova került. És ott azt írta le, hogy a sárga csillagba az volt a legrémesebb, hogy nem bántották, hanem úgy néztek rájuk, mint hogyha egy, tehát mint az ember, aki az utcai piszokra néz, hogy majd úgyis mindjárt eltakarítják innen. És hogy soha többet nem lesz ez a világ olyan, amilyen volt. Illetve azt gondolta akkor, mondom ’46 nyarán, hogy most már ilyen nem fordulhat elő még egyszer, mert most már majd felkészültek lesznek az emberek erre. És mondom, ők

⁵⁶ Borbála 2.

⁵⁷ Az Esztertáska Alapítvány 2005 óta működik ebben a formában. „Holocaust-túlélők emlékeinek összegyűjtése volt a kiinduló ötletünk, majd kitégítettük a visszaemlékezés körét bármilyen női témára, bármely személyes élményre: hiszen annyira keveset tudunk még saját anyáink, nagyanyáink életéről is!” www.esztertaska.eu A letöltés ideje: 2008. szeptember 27.

⁵⁸ Andrea 5.

ezt gondolták apámmal, hogy sokkal fontosabb, hogy baloldaliak, sokkal fontosabb, hogy magyarok, semmint az, hogy zsidók, hogy ez egy harmadlagos dolog.”⁵⁸ Az elbeszélésben Andrea a rendszerváltást és szülei halálát követő időszakra teszi azt, hogy elkezdett foglalkozni a családi múlt e szeletével – nyilván nem függetlenül attól, hogy egyik gyermeke új zsidó identitásra talált.

Kristóf és a testvérek, Gáspár és Emese történetei azok, ahol a szülők feldolgozatlan traumájával való alkalmankénti szembesülés ugyan jelen volt a családban, azonban úgy tűnik, az eseményekről a szülők keveset meséltek gyerekeiknek. A visszaemlékezésekben keverednek a különböző tudásszintek, Emese például megemlíti, hogy náluk a karácsony otthon egy „emocionális időszak” volt, mert anyjának testvére 1944 karácsonján halt éhen Auschwitzban. „Amikor az anyu visszajött, hát ugye ő gyakorlatilag, ő azt hiszem, talán olyan 30 fős család pusztult el neki a környékén, tehát a nagyszülők azonnal a gázba, jó ideig együtt volt a testvérel, de ő aztán éhen halt karácsony táján. Úgyhogy nálunk a karácsony, biztos [Gáspár] is említette, hogy egy ilyen emocionális időszak. Akkor mi nem csak a karácsonyra gondoltunk, hanem arra is, hogy az anyunak ott éhen halt a testvére.”⁵⁹ Mindkettőjük emlékei szerint sok olyan karácsonyuk volt, „ahol mindig tudtuk, hogy az anya elmegy egy kicsit, és sírdogál a szép szobában”⁶⁰ Egybehangzó elbeszélésük szerint apjuk reakciója minden ilyen anyai érzelmkitörésre a hárítás volt, Emese szavaival „apu próbálta ezeket tulajdonképpen, nem okos módon egyébként, tulajdonképpen ennek az elejét venni”.⁶¹ Gáspár szavai jól jellemzik a családon belüli szerepeket. „Tehát ez úgy van, hogyha szóba került bármilyen holokauszttal kapcsolatos élmény, akkor az anyám azon elkezdett sírni. Amire, ha az apám otthon volt, akkor az volt a reakció, hogy akkor nem kell sírni, minden szép és minden jó, és ne is beszéljünk erről, tehát ez a szőnyeg alá söprés. Viszont a húgom meg nem ezt csinálta, és akkor így az anyám egyre bátrabban sírhatott, és egyre inkább lehetett erről mesélnie, mert azért nyilván benne volt ez.”⁶² A gát teljesen apjuk halálával omlott le, az anya ezután teljesen átadta magát az emlékeinek, ekkor már a „nap hús órájában”.

Apjuk munkaszolgálatos múltjáról is hallgatott. Gáspár szerint „ilyen anekdotafoszlányok jöttek át, de hát mondom, gyerekként egyáltalán,

⁵⁹ Emese 2.

⁶⁰ Emese 8.

⁶¹ Uo.

⁶² Gáspár 8.

még ha hallottam is ezeket, nem sokszor kellett, hogy halljam, de ez soha nem állt össze valami képpé, nem haladta meg az ingerküszöböt”.⁶³ (Ez a közös érdeklődés azt is eredményezi, hogy Gáspárnak jóval szorosabb a viszonya anyjával, egy házban laknak, sokat beszélgetnek.)

Interjúalanyaim közül Emese történetében mutatkozik meg a leginkább egyértelműen, hogy zsidó identitása valójában a holokauszthoz kötődik,⁶⁴ a zsidóságot a holokauszttal azonosítja. „Tehát énnekem tényleg ebből az egész zsidóságból egyes-egyedül a holokauszt érdekel. Tehát azt úgy lelkesen olvasgatom. De az úgy tényleg érdekel, hogy hogy tudott az megtörténni. Minden az egész szociológiájával, mindenével együtt érdekes. Tehát ez egy olyan, különálló történetet őriz, amire megéri a figyelmet, és ez nagyon különös.”⁶⁵

A Karády Viktor és Kovács András által a hetvenes évek végén készített interjúkból kitűnik, hogy a holokausztot túlélő zsidóság alapvető identifikációs pontja a vészidőszak, bár talán túlságosan általánosító az a kategorikus kijelentésük, mely szerint „a zsidó tudat ma Magyarországon [...] homályos félelmeiktől átszótt, reaktív önidentifikációkból áll”.⁶⁶ A rendszerváltás előtti magyar-zsidó identitástudatnak a holokauszt élményére és az antiszemitizmus kérdésre való redukciója kissé leegyszerűsíti a képet, de kétségtelen, hogy egy későbbi kutatás is utal a holokauszt meghatározó jelentőségére.⁶⁷ A 1989-es változások után viszont számos zsidó vallási és kulturális egyesület és fesztivál, folyóiratok, honlapok stb. megjelenése (Haraszi György szavaival élve a magyarországi „zsidó reneszánsz”)⁶⁸ révén a zsidóság megélésének új, pozitív lehetőségei nyíltak meg, főként a fiatal generációk számára. És sajátos azonosulási pontként megjelent a nyílt antiszemitizmus is. A zsidó közélet újjáéledésével párhuzamosan sokak, akár a téma korábbi tabusítása miatt, akár életkoruknál fogva, ekkortól kezdtek részletesebben foglalkozni saját vagy szüleik szenvedéseivel: a téma iránti tudományos, közéleti érdeklődés is élenkebbé vált.

Kristóf életében egészen sajátosan alakult a szülők üldöztetésével való szembesülés. „Emlékszem mozzanatokra, amik mondjuk ’44-re vonatkoztak, de ezek nagyon epizodikusak, nagyon töredékesek voltak.

⁶³ Gáspár 4.

⁶⁴ „A zsidóság a holokauszt népe.” KÓBÁNYAI János: A holokauszt mint narratíva. In: Uő: *A holokauszt mint elbeszélés. A hazugság helye.* Múlt és Jövő, Budapest, 2005. 17.

⁶⁵ Emese 12.

⁶⁶ KOVÁCS András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. I. m. 20.

⁶⁷ ERŐS Ferenc–KOVÁCS András–LÉVAI Katalin: I. m. 131.

⁶⁸ GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris, Budapest, 2001. 592.

Apám, aki rendkívül érzelmes ember volt, egyébként sem nagyon tudott erről beszélni. Tehát mit tudom én, emlékszem arra, hogy egyszer valami kapcsán előkerült ’44, és az apám abban a másodpercben elsírta magát, tehát összesen nem tartott három percig a beszélgetés, mert a sírásnál abbahagytam. Tehát azt nem mondanám, hogy van arra narratíva, hogy én mint egy keményfejű utód faggatom a családomat, és a családom vagy megoldódik, vagy mereven ellenáll. Ez nem volt, ilyen kommunikáció nem volt. Annak összes tehertételével, hogy nem volt szó a zsidóságról, nem volt szó a ’44-ről, nem volt szó az ő 45 és 48 közötti esetleges, vagy vélt, vagy valós mozgásukról.”⁶⁹ Az apáról szóló narratíva összekapcsolódik azzal a hallgatással, ami a szülők kommunista szerepvállalását övezi, és ami Kristóf számára szintén problematikus volt, lévén húszéves kora után tudatosan szembehelyezkedett szülei politikai felfogásával. Saját életében a holokauszt és ennek mai, politikai üzenete központi jelentőségű. Auschwitz, amely szüleinél elsősorban baloldali elkötelezettségük forrása lett, Kristóf számára egy társadalmi szolidaritásra épülő, demokratikus politikai beállítódás alapköve. „Ennek [a zsidó származásnak a] következtében persze van egy zsidó tudat, de ez a zsidó tudat ez egy szolidaritás vagy együttérzés, vagy kiállás, részben a saját családom elpusztított tagjaival, részben pedig azzal a képzeléssel, ami ugye leginkább Auschwitzban, vagy más mértékben másutt kijött. De ugyanez a szolidaritás megvan bennem a cigányok, a négerek, és a hottentották iránt is.”⁷⁰

Találkozás az antiszemitizmussal – „Minden osztályban volt egy kedvenc zsidaja”

A következőkben interjúalanyaim a személyüket ért antiszemita megnyilvánulásokról mesélnek. „Egy történetem van, az ’90 előtti. De már felnőtt voltam, ez ’83–84. [Vidéken] történt, ahol, [...] nevetek hagyjuk, ül a társalgóban 4–5 magyar egy este, és egyszer csak egy pacák [...] odafordul hozzám, és azt mondja, hogy állati jó lenne, hogyha én nem beszélnék itten, mert hogy én olyan énekelve beszélek, én úgy fölviszem a k-t a végén, ugye. Mondom, tessék? És akkor talán egy kicsit ott be is volt rúgva, és akkor ott elkezdett ordítani, hogy persze, mert ugye ők a

⁶⁹ Kristóf 6.

⁷⁰ Kristóf 15.

rohadt zsidók, amilyen én is vagyok, ezek ugye énekelve beszélnek, és hogy ez a tévében is, meg a rádióban is, és a nem tudom én micsoda. Ez, ami vagy nagyon készületlenül érhetett engem, vagy már nem tudom rekonstruálni, hogy hogyan. Mindenesetre azt mondtam a pacáknak, hogy mondom, na állj. Volt nálam huszonöt évvel idősebb. És akkor elkezdtem neki mondani, hogy apám, ilyen nincs. Ilyen nincs. [...] A krapek egyre jobban ivott, és egyre jobban ordította, hogy. Hát akkor ott már ment a, már ment ott minden. És akkor, mondom, egy idő után elment lefeküdni, vagy nem tudom mit csinált, kiment. És akkor úgy döntöttem, hogy akkor, ezért mesélem a történetet, úgy gondoltam, ez volt éjjel 2-kor, úgy gondoltam, hogy én reggel hazamegyek. Én nem vagyok én erre kíváncsi, hogy ezt az embert lássam, nem tudom, mi a... És akkor reggel 8-ra akkor mennem kellett volna. Rájöttem, hogy álljon meg a menet, miért én? Hát, hiszen nem én vontam kétségbe a másíknak a... Menjen ő, ha akar. [...] Mindenesetre ezt azért mesélem el, mert ez a, nem volt ez egy olyan, hogy mondjam, nem kell ezt túldramatizálni. Jelentősége annyi, hogy ebből a vitából tanultam meg azt, hogy bizonyos pontokon, vita vagy nem vita, nem engedni. Tehát vannak bizonyos alapügyek, például az, hogyha téged megtámadnak a zsidóságodban, akkor nem te fogsz fölállni. Mert hiszen ha fölállsz, és elhordod az írhad, ami lehet egyébként egy logikus lépés, mert történetesen akkor egyébként azért akartam elmenni éjjel 2-kor, mert ott volt a gyerekem meg a feleségem. És én attól tartottam, hogy ebből atrocitások lesznek. Tehát félttem, vagy féltettem. Tehát félelemből lehet elmenni, teljesen legitim, de bizonyos értelemben mégsem szabad, mert ha elmész, akkor ez azt jelenti, hogy utat adtál annak, hogy ez rendben van. [...] Ugye ott négy-öt ember ült, soha többet erről nem beszéltek. Akkor este ült ott például egy fiú, aki ma már persze jócskán középkorú, aki abszolúte tudható és vállaltan zsidó egyébként. Meg nem nyekkent egész idő alatt. Ült, nem ment ki, végig ülte így, reszketett, meg nem nyekkent egész idő alatt. És volt ott még valaki, aki csitítani próbálta ezt az ürgét. De alapvetően így utólag az a húszéves érzésem van, hogy alapvetően azt szerették volna, hogyha itten már mindenki elmegy aludni. Tehát nem érezni akarták a dolgot, hanem... De nem, azt kell, hogy mondjam, hogy nagyon szívesen szidom a szocializmust, ameddig akarja valaki, de azt kell, hogy mondjam, hogy azzal nem állható elő, hogy én mint zsidó rettegtem volna a Kádár-világban, mert ez nem igaz.”⁷¹

⁷¹ Kristóf 16–17.

Kristóf története sűrítve tartalmazza egy magyarországi antiszemita incidens természetrajzát: a könnyed szalonbeszélgetést követő kódolt, majd leplezetlen zsidózást, két ismert antiszemita klisé, a környezet masszatól hozzáállását, a maradás/eljövétel dilemmáját.⁷² És azt a szinte mindegyik interjúban felbukkanó megjegyzést is, hogy a rendszerváltás előtt az antiszemitizmusnak nem volt tere Magyarországon, azóta viszont felerősödött. A közélet szintjén ez így is van, a rendszerváltás cezúrát jelentett abból a szempontból is, hogy a sajtón keresztül oda is elhatolhatott a felszínre kerülő antiszemitizmus, ahová addig nem.⁷³ A nyolc elbeszélő szövegében ez a váltás ellenben nem érhető tetten, a személyüket ért antiszemita megnyilvánulásokról szóló történetek nem követték a politika- és eszmetörténeti változást.

Erős Ferenc és kutatótársai interakciós identitásnak nevezik azt a fajta önazonosságot, amely döntően társadalmi, társasági kommunikációban szerzett élményeken alapul.⁷⁴ Az antiszemita vagy akként megélt megnyilvánulásokkal való találkozás olyanok esetében is egyfajta identitást adhat, illetve kényszeríthet ki, akik számára zsidó származásuk csekély jelentőséggel bírt.

Kovács András a stigmakezelés komplex szociológiai modelljébe helyezi az elmúlt évtizedek magyar társadalmában megtörtént antiszemita incidenseket. Szerinte a magyar zsidók társasági interakciók negatív tapasztalatai alapján folyamatosan azzal kényszerülnek szembesülni, hogy tényleges társadalmi státusuk, környezetük visszajelzései nem felelnek meg annak a képnek, amit magukról sugározni szeretnének. Azt élék meg, hogy a nem zsidó környezet zsidó származásukat stigmaként ke-

⁷¹ Kristóf 16–17.

⁷² „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember, s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrögződött, *torz képet hordoz magában*.” BIBÓ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: HANÁK Péter (sajtó alá rend.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat könyvkiadó, Budapest, 1984. 213.

⁷³ Lásd KARSAI László: I. m. A Shoah a magyar sajtóban. 1989–1991. In: KOVÁCS M. Mária et. al. (szerk.): i. m. 62–63.

A Kádár-kori lappangó antiszemitizmusról lásd Standeisky Éva egy titkosszolgálati dokumentumokon alapuló tanulmányát: STANDEISKY Éva: Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban. In: KÓRÓSI Zsuzsanna et. al. (szerk.): *Évkönyv 2000. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 26–39.

⁷⁴ ERŐS Ferenc–KOVÁCS András–LÉVAI Katalin: i. m.

zeli. Miután az ellenséges környezet róluk kialakított konszenzusát nem tudják megváltoztatni, a stigmatizáltságra kétféleképpen reagálnak. Egyfelől különböző elleplezési stratégiákat alkalmaznak (például névváltoztatás, a családi múlt elhallgatása), és ezeket közvetítik gyermekeik számára is, vagy kitörnek a diszkriminációból és egy új identitás keretében immár öntudatosan vállalják zsidó identitásukat. Ez az újfajta identitás bizonyos megkülönböztető jegyekkel, például egy új szimbólumrendszerrel körülhatárolja magát, és egy új etnikai identitást teremt.⁷⁵ A válaszkísérlet szerinte két generáció eltérő reakciója is lenne egyben, míg az előbbi a háború után született generáció fiatal korára vonatkozhat, addig az utóbbi ezek gyerekeire. A tetszetős szociológiai modell egyes elemi felfedezhető interjúalanyaim történeteiben, azonban a nem zsidó környezet általános és mindennapi negatív viszonyulásáról írtakat még a megszépítő emlékezet lehetőségével együtt sem igazolják vissza.

Hanna egy férfi középiskolai tanárát mutatta be, akivel nagyon ambivalens volt a viszonya. Egyfelől lány osztálytársaival együtt értékelték, hogy a férfi nőként tekint rájuk, „ami hát akkor az embernek úgy jól esik”, jó humora volt, továbbá „reakciós volt, ahogy mi hívtuk. Tehát marhára nem bírta ezt a [rendszer], úgyhogy hát ez nagyon jó volt. Másrészt meg marha antiszemita volt. De tényleg.” A tanár kivételezett egyesekkel, többek között „minden osztályban volt egy kedvenc zsidaja”, de akiket nem szeretett, azokat, mint például Hannát, gyűlölte, és ez a gyűlölet komoly következményekkel járt. Hanna a felé irányuló ellenszenvet tanára antiszemitizmusának tulajdonítja, amelyhez ugyanakkor Kristófhhoz hasonlóan úgy viszonyult, hogy ez a tanár baja, nem az övé. Külön hangsúlyozza, hogy ez az antiszemitizmus őt egyáltalán nem érintette. Az ellenszenv kivédésének módjaként pedig elmesélte, hogy egy alkalommal, amikor lehültyezte őt az órán, „akkor kimentem, és úgy becsaptam az ajtót, hogy lejött a vakolat”.

Borbála epizódjában egy baráti-ismerősi társaság látens antiszemitizmusa került elő. „Megéltem én olyat is, szerintem már az is olyan fiatal dolgozó koromban volt, mikor így társaságba ugye szóba kerülnek, és

akkor, amikor már úgy a második zsidóvicc van, akkor azért úgy az ember nyilvánvalóvá teszi, hogy, hogy, hogy oda tartozik, és akkor az én kedvenc mondatom, amikor ilyen nagy szemekkel rám csodálkoznak, és akkor azt mondják, hogy »Jé, tényleg? Pedig milyen helyes vagy.«.”⁷⁶ Borbála az interjú más részében kitért arra, hogy külseje folytán a környezete számára nem felismerhető zsidó származása, ő maga egyébként nem is tartja ezt annyira jelentősnek, hogy tudjanak róla. Így alakulhatott ki a fentebbi szituáció, amelyben Borbála „félrevezette” a társaságot.

Az erős zsidó identitással bíró Levente története az Antall-kormány idejére esik. Rendőrként egy betörésnél helyszínelte, ahol összetűzésbe keveredett a ház egy lakójával, aki „ott ócsárolta a cigányokat és egyebet”, aminek során Levente keresetlen szavakkal illette a házban lakó prominens kormánypárti politikust (dehonesztáló kommentárral kísért szóviccet csinált a nevéből). Levente elbeszélése szerint pár nappal később egy leirat érkezett a Miniszterelnöki Hivataltól, amelyben eljárását sérelmezték, s a szövegben kiemelték, hogy a házban egy „zsidókeresztes bűnügyi helyszínelő” járt (Levente egy mezüzet⁷⁷ viselt a nyakában). Levente elfogadta a felettesi feddést. Elbeszéléseben ugyanakkor nem is a negatív diszkriminációt sérelmezte leginkább, hanem a tudatlanság háborította fel. „Tehát nem tudta, hogy mi az, mert egy primitív bunkó magyar, nem tudtam mit mondani, és le is írtam, hogy a vallási megkülönböztetésre, ez a primitív állat, erre világosítsák föl, mert ugye jelentést kellett erről írnom. Ez az egy ilyen volt, ami hozzám is eljutott.”⁷⁸ Levente egyébként elmesélte, hogy a nyolcvanas évek végén olyannyira vészesnek ítélte a saját és családja helyzetét, hogy rendőrségi felettesének benyújtott, önvédelmi fegyvert kérő folyamodványában leírta, hogy „azért, hogy Jugoszláviáig én és a családom ki tudjunk jutni. Most ezt megadták, tehát szó nélkül megadták az engedélyt, de ez nem volt publikus, ez a rész, az indokolásnak.”⁷⁹

Már idéztük Andrea történetét, aki tulajdonképpen zsidó identitás nélkül, kommunista elkötelezettségű szülők gyermekeként nőtt fel. Egyik munkahelyén találkozott azzal, hogy környezete számára evidens, hogy ő zsidó, sőt, ilyen mivoltában munkatársai megválasztásakor előnyben részesíti a zsidókat. „Odajött egy kolléganőm [...], és azt mondta, hogy tudom-e,

⁷⁵ Kovács András elemzéseiben Goffman-féle stigmakezelés modelljére és az Egyesült Államokba bevándorolt egyes népcsoportok harmadik generációján végzett kutatásokra támaszkodik. Kovács András: Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. In: Kovács M. Mária et. al. (szerk.): i. m. 97–113.; Kovács András: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In: Uő: (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. I. m. 9–40. Kérdéses, hogy alkalmazható-e a bevándorlók harmadik generációjával kapcsolatos modell az évszázados múltra visszatekintő magyar–zsidó együttélésre.

⁷⁶ Borbála 6.

⁷⁷ A Smá Jiszlél első két szakaszát tartalmazó, kis pergamentekercs, amelyet a ház ajtajának jobb félfájára függesztettek fel.

⁷⁸ Levente 16.

⁷⁹ Uő.

hogy mióta ott vagyok, csak zsidókat vettünk föl. [...] Mondtam, hogy fogalmam sincs róla, mert még senkitől nem kérdeztem meg, hogy az, vagy nem az, de hogy teljesen meghökkentett, hogy ez egy szempont.”⁸⁰

Izrael-képek – „Szóval nyugodtan nem tudnék veled beszélni, mert nem tudom, hogy hova fussak”

Izrael érdekes szerepet játszott interjúalanyaim generációjában, akár mint egy olyan hely, amelynek létezése biztonságérzetet nyújt, akár mint egy problematikus ország, amelyet egyszerre értelmeznek a hidegháború politikai kontextusában és saját zsidó identitásukhoz kapcsolódóan. De nem mindenki számára jelentett Izrael többet, mint bármely más, problémákkal küzdő ország, Kristóf például ezek közé tartozik. „Tehát én azt gondolom, hogy bizonyos értelemben nehezem kezelem azokat a, akár barátaimat is, akik ’90-től hirtelen rájöttek, hogy ők valami egészen fantasztikus módon tartoznak Izraelhez. Én nem tartozom Izraelhez, Izrael nekem nem a hazám, természetesen szolidáris vagyok minden politikai, erkölcsi, és bármilyen emberi szinten azzal, ami ott szenvedésben végbemegy. De ez igaz Ruandára is. Tehát soha nem volt titkos vágyam az, hogy Izraelben éljek, nem gondolom azt, hogy nekem van egy titkos másik hazám, ami egyszer még bevethető, hogyha itten nagyon romlanának a dolgok. És azt gondolom, hogy bármilyen antiszemita légkörben is, én akkor is itt maradnék, mert úgy gondolom, hogy menjenek el ők, miért én?”⁸¹ Kristóf az említett antiszemita incidensnél kifejtett álláspontját ismételte meg, s egyben felvázolta az egyik alapnarratívát: egy hely, ahová el lehet menni, ha „itten nagyon romlanának a dolgok.” Szülei ugyanakkor egészen máshogy viszonyultak Izraelhez. Ehhez tudni kell, hogy az Izrael megalakulása (1948) utáni évtizedes politikai konfliktushelyzetben a Szovjetunió és Kelet-Európa kommunista államai a Közel-Kelet arab országait támogatták, míg az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország Izrael mellé állt.⁸² „Nálunk ugyanaz volt, mint minden zsidó családban, hogy amikor megjelent az Arafat⁸³ a képernyőn, akit

ugye nekünk hivatalból támogatnunk kellett, mint az agresszor Izrael demokratikus ellenfelét, akkor ugye természetesen anyám is meg apám is megtették a maguk házibejáratú megjegyzését az Arafatra. De soha ennek, hogy mondjam, kiteljesedett formájú mondatra sem állt össze a dolog. [...] Politikailag ők úgy gondolták, hogy ha a Szovjetunió ezt a kérdést így akarja elrendezni, akkor ezt így kell elrendezni, erre nem kérdezünk rá. Tisztességes kommunista ilyesmire nem kérdez rá, ők sem kérdeztek rá.”⁸⁴ A történetben különösen érdekes, hogy a zsidóságuknak Kristóf szerint teljesen hátat fordító szülőkben miképpen jelenik meg valamiféle halvány azonosulás Izraellel: „Izrael ellenfelét mi is utáljuk.” Miközben ezek a lakáson belül maradó megnyilvánulások éles elentétben álltak ideológiai álláspontjukkal, hiszen láthattuk, hogy mindkét szülő aktív építője volt a szocialista Magyarországnak. A megoldás a pártvonal követése, egyébként is a párt és a Szovjetunió a kompetens a kérdésben, gondolhatták a szülők, nem az egyéni szempontokat is mérlegelő egyes funkcionárius.

Hasonló helyzetet idéz fel Gáspár apjával kapcsolatban, igaz, a párt-hű apa itt védi a mundér becsületét. „Hát, ugye, ez egy vicces ügy, vagy fura ügy, [...] mert az apám újságíró volt. Most ő mindig a hivatalos álláspontot képviselte. És ilyen foszlányok átszűrődnek nekem, hogy amikor összejönnek a barátokkal, akik azt hiszem, privát barátok voltak, már nem a szakmában. Hát ők mindig nekiestek, valami rémlik erről, hogy te milyen hülye vagy, és milyen baromságokat mondasz Izraelről, de apám mindig védte a munkája becsületét, körülbelül ennyi. Persze sosem, bennem föl sem merült, hogy ez alapból kapcsolódna a zsidó identitás problémájához, vagy ez úgy szeparálódott, miután ez a mi családban ez szeparálódott. Tehát ezért nekem ez nem kötődött össze ugye. De ilyen módon, csak ha így elkezdek ezen gondolkodni, így ilyen foszlányok bejönnek.”⁸⁵ Gáspár történetében halványabbak a kontúrok, s így kihámozhatatlan, hogy hangoztatott alulinformáltsága a korabeli helyzetet tükrözi, amelyben az ő számára valóban nem kapcsolódott össze a két dolog, vagy a visszaemlékezésben megformálódó emlék inkább igazodik Gáspárnak a családjával kapcsolatos nagy narratívájához, tehát ahhoz, hogy a „mi családban ez szeparálódott”. Érdekes egyébként Gáspár szóhasználata az interjúban, a zsidósággal kapcsolatos emlékeiről mesélve többször használja a foszlányok kifejezést.

⁸⁰ Andrea 5.

⁸¹ Kristóf 16.

⁸² A magyar helyzetre vonatkozóan lásd Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. I. m.

⁸³ Jasszer Arafat, a Palesztinai Felszabadítási Szervezet vezetője.

⁸⁴ Kristóf 6–7.

⁸⁵ Uo.

A hasonló politikai talajon álló Levente családja szintén az MSZMP politikai vonalához igazodva viszonyult a kérdéshez, ezt a viszonyulást Levente ma is vállalja. Szülei „identitást adtak, egy zsidó identitást, komoly, kemény zsidó identitást adtak Magyarországon arra figyelve, hogy nehogy cionista identitás legyen abban az időben. [...] Mi minden alkalommal, minden szombaton és pénteken Izraelért is imádkozunk, tehát azért, hogy az ott van, és az őshaza. Időszámításunk szerint '71 óta imádkozunk azért, hogy ott van a jeruzsálemi templom romja. [Ez] egyébként nem volt cionizmus.”⁸⁶ Levente zsidóságát a sok ezer éves néphez való tartozásként éli meg, amely azonban felfogása szerint nem válhatott cionista meggyőződéssé. A hivatalos magyar politika, a Szovjetunió iránymutatásait is követve, a cionizmust ellenséges eszmének tekintette, ez ugyanis szemben állt az egész kérdés rendezésének kommunista modelljével, az asszimilációval (amelyet természetesen nem csupán a kommunista ideológia hívei tekintettek magukénak). A kommunista politika a zsidóságot elsősorban vallásként határozta meg, az ettől eltérő kísérletek így nem csak a hivatalos állásponttal, hanem az izraelita felekezet irányvonalával is szembekerültek.⁸⁷ Ebben a helyzetben Levente párthű családjának nem maradt más választása, mint ügyelni arra, hogy etnikai alapon meghatározott identitásuk nehogy veszélyes cionista beállítódásnak tűnjön. Izraeli rokonai, ismerőseik többször próbálták rávenni őket, hogy vándoroljanak ki, Levente ma így ismerteti a saját véleményével átszőtt családi álláspontot: „És azt hiszem, az a lényege a történetnek, hogy ha én itt befizetem az adómat, ha én itt rendesen dolgozom, akkor ne azt kutassák, hogy az én nadrágomban hogy néz ki a fütyim. Hanem azt nézzék meg, hogy én normálisan élek-e, normálisan viszonyulok a helyhez, tehát ehhez az országhoz, és ne mást.”⁸⁸ Izrael ugyanakkor a rendszerváltás után megváltozott politikai légkörében sem valódi alternatíva Levente számára, egy eset kivételével. „Most már azt mondom, hogy nem lehetne itt sem megélni úgy, hogy ha nem lenne egy olyan állam, ami biztos hátteret ad. Szóval nyugodtan nem tudnék veled beszélni, mert nem tudom, hogy hova fussak, ha itt ütnek.”⁸⁹

Izrael mint biztos háttér. Ha nem is olyan plasztikusan, mint Leventénél, de ez a momentum más interjúalanyomnál is előjött. Egyikük sem érezte hazájának, de fontos helynek igen, ami még jól is jöhet. Sára és Andrea is említette ezt a szempontot. Andreát ugyanakkor több szál köti Izraelhez, egyik gyereke például egy izraeli férfihoz ment férjhez, és ma is ott élnek gyerekeikkel. Andrea életébe így a lányán keresztül belépett Izrael, s a családi kapcsolat miatt sok élménye van a zsidó államról. „Tehát, hogy én nem érzem ott otthon magam, nem érzem a kultúrát magaménak. Ugyanakkor azt gondolom, hogy eszem-nem eszem, itthon mégis csak... [...] Amikor kint járok, akkor azért mindig van bennem egy öröm, hogy ezekkel meg az én unokámmal már nem lehet megcsinálni, tényleg nem lehet, tehát örülök neki, hogy ezek bátrak, szabadok, ezeket már nem lehet a vágóhídra hajtani. És azt gondolom, hogy igazságtalan dolog, ami az arabokkal történik, azért mégis csak drukkolok, hogy ezek kint maradjon, hogy legyen egy országuk. És hogy azért ők nem érthetik meg ezeket a bolond európaiakat, akiket vágóhídra lehetett hajtani. Tehát most már külön kurzusokon foglalkoznak ezzel, nem tudom tudja-e, hogy megértessék, hogy hogyan lehetett az, hogy kétszáz embert két nyilas katonával tudott lődözni. De hogy azért én annak örülök, hogy ez már az én unokáimmal nem fog előfordulni, tehát hogy azért ők már öntudatosak. Ez azért nem baj, hogy van egy ilyen ország. Én nem szeretnék odamenni, és utálok, ha azt mondják, hogy menjek oda. Múltkor, egyetlen egyszer, na látja, egyszer volt a buszon, hogy volt egy ilyen, abban is én voltam a hunyó, mert hogy a kölykök mondták a trolin, hogy itt laknak a zsidók, és mondtam, hogy ezt hogy gondolják, és akkor elkezdünk beszélgetni, és akkor mondták, hogy legjobb lenne, ha hazamennék. És akkor mondtam, hogy de nincs hova hazamennem, én itt vagyok itthon, ide születtem, a nagyszüleim, dédszüleim, mindenkim ide született. De aztán ez a nagyon magas vita abbamaradt, és hogy én nem tudnék oda hazamenni, de azért azt gondolom, hogy az ad erőt, nem? Vagy hülyén gondolom? Szóval azért én drukkolok a választásokon, amik ott vannak, azért odafigyelek, és hogy van bennem egy ilyen érzés, hogy ha nagyon nagy baj van, akkor ott azért feltétel nélkül el fognak fogadni.”⁹⁰ Andrea elbeszélésében a munkahelyi incidensen kívül ez volt a másik olyan esemény, amely során zsidó származása miatt kellemetlenség érte. A trolin lezajlott kellemetlen élmény felidézése jól szemlélteti Andrea Izrael-képét, azzal a kiegészítéssel, hogy rokonai kapcsán kitért arra is, mennyire abszurdnak érez-

⁸⁶ Levente 7–8. i. sz. 70-ben romboltatta le Titusz császár a Nagy Heródes által kibővített (második) jeruzsálemi templomot.

⁸⁷ KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. I. m. POZSGAY Imre: Bevezetés. In: HANÁK Péter (sajtó alá rend.) I. m. 5–12.

⁸⁸ Levente 8.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Andrea 9. 13.

te az emberek szefárd/askenázi, illetve egyéb származási szempontok szerinti megkülönböztetését. Izrael léte mindezzel együtt biztonságot nyújt, de hazának semmiképpen sem nevezhető. Fontos lehet még, „ha nagy baj van”, és büszkeség forrása is abban az értelemben, hogy „ezekkel meg az én unokámmal” szemben már nem lehet ugyanazt elkövetni, mint a felmenők generációjával. E gondolat megfogalmazása erősen emlékeztet egy ismert, elsősorban izraeli holokausztnarratívára, amely például Gideon Hausnernek, az Eichmann-per főállamügyészének tanúkihallgatási stílusán is érződött.⁹¹ Ez a megközelítés szinte szemére hányja a holokauszt túlélőinek „gyávaságukat”, hogy „hagyták magukat a vágóhídra terelni”, s Izrael állam egyik legfőbb feladatának azt tekinti, hogy létével és erejével demonstrálja az évezredes zsidó történelem új, a korábbiaktól e tekintetben is különböző fejezetét.

De vajon miért teszi Andrea önmagát felelőssé azért, hogy a zsidózó fiatalokkal leállt vitatkozni? Mintha szülei korábbi beidegződése villanna itt fel egy pillanatra, a környezetbe való belesimulás, az elrejtőzés stratégiája, amely a bajok egyik forrásának azt tekintette, ha egy zsidó felfedi származását.

Párválasztás, gyerekek

Mindegyik interjúban szóba került, hogy a párválasztásnál és a gyermekek nevelésénél mennyiben jelentett szempontot a zsidó származás. Ezek a történetek alkalmasak arra is, hogy a zsidó identitás kérdését egy új szemszögből vizsgálhassuk. Korábbi kutatásokból kiderült, hogy az 1945 után született generációnál az elmúlt fél évszázadban jelentősen emelkedett a vegyes házasságok aránya. Míg 1948-ban a házasságok 17%-át kötötték izraelita és más felekezetű között, addig a nyolcvanas évek közepén megkérdezett 117 interjúalany összesen 118 házasságkötésének majdnem felére, 54-re illet az akkor már inkább származási különbséget jelző (zsidó és nem zsidó származású magyarok) vegyes házasság kifejezés.⁹² A tendenciához hozzájárultak a már tárgyalt asszimilációs stratégiák és a halványuló, de el nem tűnő különbségek a társadalom zsidó és nem zsidó csoportjai között. A Stark Tamás által idézett, szigorúan leszármazási alapon számított adatok is jelzik az asszimilációt. A vegyes

házasságok növekvő száma azt is jelentette, hogy a zsidók körül egy te-rebélyesedő, nem zsidókból álló „holdudvar” alakult ki. A vegyes házasságok „környékén” élő zsidók és nem zsidók rokonai közé tehát olyanok léptek be, akik mások voltak, mint ők, és ezt a különbözőséget, csendesen ugyan, de mindkét fél számon tartja.

A vegyes házasságoknak (az egyszerűség kedvéért a házasság szót az élettársi viszonyra is használom) háromféle hatása lehet a pár közös életére és a gyerekek nevelésére: vagy a zsidó vagy a nem zsidó irány felé billen a mérleg, vagy a család a kettő közötti vizeken hajózik, időnként itt-ott kikötve. Mindhárom út nagyon sokféle lehet: különböző vallások és felekezetek vagy éppen a vallásnélküliség értékrendje, az eltérő kulturális és szocializációs minták elemei és nem utolsósorban a felnövekvő gyerekek önálló énjének kialakulása is befolyásolja e kapcsolatokat. Gyakori, hogy a nem zsidó házastárs asszimilálja többnyire gyenge zsidó identitású partnerét, vagy közösen szakadnak ki az eltérő háttérből, és együtt keresnek valami új kapcsolódási pontot. Arra is van példa, hogy a zsidó fél hatására a nem zsidó feleség/férj „leigazol a zsidókhöz”.⁹³ És persze sok esetben nem működik a közös élet. Az azonosnak hitt értékek, választások, érdeklődés stb. úgy változik a felekben, hogy elfelé tartanak egymástól. Az eriksoni identitásmodellt követve természetes az énkép folyamatos változása, az elmúlt két-három évtized magyarországi eseményei azonban különösen sok impulzust jelenthettek egy ilyen vegyes házasságra. Interjúalanyaim házasságainak túlnyomó többsége nem zsidókkal kötött, s ennek megfelelően a gyerekek, unokák sorsa is nagyon sokféleképpen alakult.

Andrea egy katolikus családból származó egyetemista társához ment férjhez, aki a gyerekkori vallásosság után, anyja nagy bánatára, az egyház helyett a KISZ-t választotta. Anyósának egyébként nem csak az lett volna fontos, hogy fia hívő legyen, de Andrea életéből is hiányolta a válásosságot. „Neki azt hiszem fontos lett volna, hogy bármilyenben, de hívő legyek. Az már majdnem mindegy is volt, hogy milyen hívő, de azt is hang nélkül tűrte, hogy nem.”⁹⁴ Ezenkívül konfliktus nem volt a családon belül, Andrea ugyan néha provokálta, ugratta szeretett anyósát:

⁹³ Kovács Éva és Vajda Júlia narratív életút interjúkat készített olyan nem zsidó szülőkkel vagy szülőpárok-kal, akik a rendszerváltás után gyerekeiket valamilyen megfontolásból zsidó iskolába írtatták. A szerző-páros társadalmi zsidóknak nevezi azokat az embereket, akiket bizonyos tulajdonságaik alapján környezetük zsidóként tart számon, és számos helyzetben maguk is zsidóként lépnek a külvilágba, miközben a zsidó csoportokon belül köztudott, hogy származásuk szerint nem azok. Kovács Éva–VAJDA Júlia: Leigazolom a zsidókhöz. *Thalassa*, 1994/1–2. 228–246.

⁹⁴ Andrea 6.

⁹¹ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris, Budapest, 2000.

⁹² KOVÁCS András: Zsidó és nem zsidó vegyes házasságok a második világháború után született generációban. *Világosság*, 1990/9. 89–90.

„Egyszer azt mondta szegény anyósom, baromi helyes nő, nagyon-nagyon helyes nő volt, és nagyon méltóságteljesen viselte, hogy nem vagyunk vallásosak, de egyszer [...] valami katolikusokat bántottak, és azt mondta, hogy innen is lehet tudni, hogy ez az igaz vallás, mert bántják őket. És akkor mondtam, hogy anyuka, a zsidó a legigazabb vallás, mert azokat meg is égették. És akkor nagyon megbántódott, és akkor nagyon hosszú előadást tartott szegénykém arról, hogy hogy a zsidók, hogy a katolikusok. Pedig csak piszkálni akartam egy picit, hogy nem ezen méretik az igazság, hogy kinek van több mártírja.”⁹⁵ Anyja katolicizmusa és felesége ateizmusa között a férj az utóbbinál kötött ki, majd a nyolcvanas években feleségével együtt kezdtek érdeklődni az elhanyagolt zsidó ünnepek, szokások iránt. Sőt, a férj ebben az identitásával kissé küszködő Andreánál még aktívabb is volt. „De most kettőnk közül talán ő mutat több érdeklődést, és nagyon fontosnak tartja az unoka miatt, hogy bizonyos, tehát ilyen szokásokat megtartsunk, mint a hanuka, vagy hát ezt, nagyon sokkal többet nem, de hogy tudjunk az ünnepekről, utánaolvas, tehát ő fontosabbnak tartja. Úgy is hívják a barátaink, hogy a rabbi, mert hogy ő ezzel. Szóval én nem tudom, felnőtt fejjel nem tudom, vagy egy ilyen öregebb fejjel nem tudom. Néha úgy érzem, hogy löknek valamibe, ami nem vagyok.”⁹⁶

A gyerekek és később az unokák lehettek az érdeklődés fő kiváltó okai, ahogyan már esett szó róla, Andrea egyik lánya Izraelbe ment férjhez. „Hanem egyszer csak a gyerekek kezdtek el ezután érdeklődni kamaszkorukba, ugye ez a nyolcvanas években. A fiam is, és kisebbik a lányom is elkezdtek lejárni a Garay utcába, ilyen zsidó kulturális mindenféle-re.”⁹⁷ A fiam nagyon gyorsan otthagya, mert nem tetszett neki, hogy nagyon, más módon, de az is egy kirekesztő társaság. Ők nem fogadtak el senkit, aki nem zsidó. És hát nagyon érdekes az is, hogy a gyerekeink, az én gyerekeim generációjában ugye már a KISZ, meg ilyesmi már nem volt, és nagyon sokan kezdték el keresni, hogy jó, de mi van? És akkor úgy adta magát, hogy akkor a zsidóság. Én egyáltalán magukat a szokásokat is akkor kezdtem el tanulni, mikor a lányom kitalálta, hogy elmegy egy kibucba.⁹⁸ És akkor azt gondoltam, hogy hát ne menjen már ki úgy, hogy fogalma sincs semmiről. Úgyhogy akkor elmentünk elő-

⁹⁵ Andrea 14.

⁹⁶ Andrea 9.

⁹⁷ Budapesten a VII. kerületi Garay utca 48. szám alatt működött a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike) ifjúsági klubja.

⁹⁸ Eredetileg a cionista és szocialista eszméket vegyítő mezőgazdasági faluközösség. Alapítói olyan cionista-szocialista úttörő értelmiségiek közül kerültek ki, akik a 20. század elejétől kezdve érkeztek Palesztinába.

ször egy jom kippurra, meg elmentünk egy, nagybátyámmal csináltattam egy széderestet,⁹⁹ hogy legalább lássuk, hogy mi micsoda, hogy valahogy így ismerkedjen meg vele.”¹⁰⁰ A gyerekek a szülők fiatalkorának és megismerkedésének színtere, a KISZ helyett a nyolcvanas években már egészen más fogódzókat kerestek, s ezt a nagyszülők által még elfelejteni kívánt zsidóságban vélték megtalálni, egyikük sikeresen. Mint volt szó róla, a rendszerváltás után megújuló zsidó közélet lehetővé tette, hogy immár nem csak a hitközség keretei között vagy esetleg az Izraelbe való kivándorlással élje meg valaki nyilvánosan zsidó identitását.

Andrea a beszélgetés során korábban említette, hogy anyja mennyire örült annak, hogy nem zsidóhoz ment feleségül. S elképzelhetjük Andrea apját, amint végignézi, ahogy unokája a kibucchoz bányássza elő a család jó mélyre elpakolt zsidó iratait. „Hát kinevetett engem, mikor kerestük a papírokat a lányomnak a kibucchoz, és mondta, hogy azt még életében nem hallotta, hogy azt kell bizonygatni, hogy zsidó valaki.”¹⁰¹ Andrea említette azt is, hogy apjának az unoka hatására megtetszett a kibucok világa. A családban tehát két generációra is hatott a gyerekek által leporolt zsidó múlt, Andreát elkezdte foglalkoztatni ennek nyomán mind szülei múltja, mind saját zsidó identitása, bár, mint látható, ez több vonatkozásban problémát okozott neki.

Andreához hasonlóan Gáspárnál és Kristófnál sem volt szempont a nősüléskor a zsidó származás. Kristófnak több feleségtől négy gyermeke van, s feleségeiről, állítása szerint, már egybekelésük után tudta meg származásukat. Gáspárral együtt úgy gondolja, hogy a gyerekeknek tudniuk kell az egész háttértörténetről (ennyt is „megtanultam saját történetemből” – mondja Gáspár), tőlük azonban semmiféle zsidó identitást nem kaptak. Sőt, Gáspár a rendszerváltás után felvetette ateista feleségének, hogy nem íratják-e be gyerekeiket keresztény hittanra. „Megjelent a hittanoktatás az iskolában, de az logikus volt. És nagy kedvet kapott a lányom, hogy ő szeretne erre járni. És mondja a feleségem, hogy hát szó se lehet róla. Én meg mondtam, hogy hát dehogyisnem, hát hadd járjon, hát csak tanul valami érdekeset. Hogy de akkor majd ő [mond-

A mozgalom vezérlő elve: „Mindenkitől a lehetőségei szerint, mindenkinek legalább annyit, mint a szomszédjának.” Közvetlen és öngazgató demokrácia, szabadon dönt a tagok felvételéről, de a föld, amelyet megművel, a nemzet tulajdona. Az 1970-es évektől kezdve nagyobb, vegyes gazdálkodású egységekké alakultak, ötvözve a mezőgazdasági és az ipari tevékenységet.

⁹⁹ Rituális étkezés a pészah, az Egyiptomból való szabadulás ünnepének első estéjén.

¹⁰⁰ Andrea 4.

¹⁰¹ Andrea 8.

ta erre a feleség], ugyan, mondom, semmilyen hatása nem lesz, ha lesz, akkor sem feltétlenül baj egyébként. Mert azért a vallás nagyon sok pozitív dolgot tud adni az ember életében, és egy nagy védelmi biztonságot tud teremteni, ha valaki ezt normálisan csinálja. [...] És ez fontos lenne, hogy legyen, és hát jelentkezett nyáron erre, és akkor megunta. Sajnos, azt hiszem, nem volt jó az oktatás. Tehát ahelyett, hogy képes lett volna a gyereket megfogni, felkelteni az érdeklődést, és akár még a vallás iránt is elkötelezni. Ezt valahogy nem jól csinálták, és akkor az én lányom kijelentkezett innen.”¹⁰² Gáspár felesége egy nem zsidó munkás családból származó első generációs értelmiségi, a két fiatal az egyetemen találkozott. Gáspár egész elbeszéléséből kitűnik, hogy homályos utalások formájában mindkét családban téma volt a vő/meny eltérő származása. Sőt, miközben Gáspár feleségének családja mentes volt bármiféle antiszemitizmustól, egy távoli rokona („aki egyébként borzasztó aranyos és kedves”) egyszer-kétszer megeresztett egy-egy antiszemita megjegyzést. Felesége néha Gáspár családjában érezte magát kellemetlenül, egy rossz élménye pedig egyetemi évfolyamtársaihoz kötődik. „És egyszer, nyilván akkor lehetett az [egyetemen] azért valami elkülönülés bizonyos zsidó származású gyerekek között, mert egyszer ő véletlenül hallott egy ilyen beszélgetést, ami valami olyasmit tartalmazott, és ezt ő énnekem elmesélte, hogy ez neki nagy sérelme volt, hogy ez miért dörgölőzik hozzád? Mondták róla, hogy mit akar ez tőlünk?”¹⁰³ Lányukat már más dolgok foglalkoztatják. „Elmegy a nagymamájához, és ő valószínűleg többet tud a nagymamájától már, mint én. Mert akkor ő kérdez, és akkor ki kell rakni a fényképeket, és akkor ő nyilván hallott egy csomó mindent, amit én már nem hallottam. Tehát ott már nem, szóval az ő esetében már nem tabu, de hát az ő esetében már nem is kell feltétlenül, hogy identitás legyen. Mert hiszen, szoktunk hülyéskedni, hogy ő a zsidótörvények szerint valószínűleg nem számítana annak.”¹⁰⁴

Levente arcképe az eddigi ecsetvonások után most újabakkal gazdagodik, meglehetősen ellentmondásossá téve ezáltal az alakuló portrét. „Nekem a nagyfiam nem zsidó édesanyától van, akivel házasságban élttem. Egyetlen kikötés volt a válásnál, én intézzem az iskoláit. Mindent odaadott, tehát én kifizetem, tehát pénzt adott, én intézzem. Ő végzett a Lauderban,¹⁰⁵ tehát zsidó iskolába járt. Ennyi volt az egész. [...] A két

kisgyereknél meg élettársi viszonyban voltam. Akkor született egy kislányom, meg egy kisfiam. Ott a smítát,¹⁰⁶ tehát a zsidó hagyomány megvárva, miután hét évig nem csinált semmit a szegény lány, nem dolgozott, otthon sem csinált semmit, én főztem, én dolgoztam. Mondom jó, ahogy jöttél, mehatsz haza. És magyar jogerős bírói döntés értelmében a két gyereknek én vagyok a gondviselője. Tehát nálam van a két gyerek. Mivel nyugdíjas vagyok, ráérek nevelni őket. Ők a zsidó iskolába járnak, ők nagyon kemény zsidó identitásnevelést kapnak. Megint nem vallásos nevelést, hanem olyan nevelést, amit én kaptam. És ezt is próbálom erősíteni benne. A kislányom most van barmicvo előtt, mert ugye ő januárba lesz 12 éves.¹⁰⁷ A kisfiamnak meg van négy éve. Azt meg ütni, vágni kell, hogy tanuljon meg olvasni.”¹⁰⁸ Később rákérdeztem a válásra. „Azért váltunk el, mert egyszer jót ittunk kint a Ganz-telepen, én jöttem kocsival, és mondta, hogy vezetni akar, neki is volt jogsija, és én mondtam, hogy de nem vezethetsz, hát hülye vagy, hát be vagy rúgva, ott ül mögöttünk a gyerek, nem. Igen, mert a zsidó, mondta, mert a zsidó szüleid vették ezt a kocsit. Jó, mondom kanyar, szülők háza elé el, menjél föl anyádhoz, kész és otthagytam.”¹⁰⁹

Levente elbeszélésében itt találkozunk először azzal, hogy talán nem mindig az interjú idején vallott felfogás szerint élte életét. E felfogás jegyében kiemelte például azt is, hogy a zsidóság azért tudott megmaradni, „mert minekünk háromezer éven keresztül tilos volt kifele házasodni”,¹¹⁰ és ebben a szellemben nyilatkozott „kifelé” házasodott, asszimiláns és vallástalan öccséről is. Nem lehetséges, hogy Levente a szüleitől kapott kemény zsidó identitásnevelést követően valójában csak a rendszerváltás után tért vissza a hagyományok megtartásához? Hogy első házasságánál még messze nem volt olyan jelentős szempont az, hogy egy zsidónak immár háromezer éve tilos kifele házasodni? Talán csak a változások óta tartja ennyire fontosnak gyermekei zsidó szellemű nevelését, olyannyira, hogy a vidéki egyetemen tanuló nagyfiát tulajdonképpen nem is tekinti méltónak az első szülőtti rangra. „A kisfiam, a kilencéves

¹⁰⁶ A zsidó hagyományban a Smíta-év azt jelenti, hogy minden hetedik évben tilos a föld megművelése. A magától termő növényeket nem szabad begyűjteni és pénzért árusítani, ezeket a szegényeknek kell meghagyni.

¹⁰⁷ A lányok 12, a fiúk 13 éves korukban esnek át a barmicvón, amely egyfajta felnőtté válási szertartás. A fiúk (a reform zsidóságnál a lányok is) ekkor olvashatnak fel a zsinagógóban először a Tórából, és ettől kezdve kötelesek betartani a vallási törvényeket.

¹⁰⁸ Levente 10.

¹⁰⁹ Levente 15.

¹¹⁰ Uo.

¹⁰² Gáspár 14.

¹⁰³ Gáspár 13.

¹⁰⁴ Gáspár 14.

¹⁰⁵ A Lauder Javne Zsidó Közösségi Iskoláról van szó.

kisfiam is, tegnap éppen az édesapámnak mondtam, ebédeltünk együtt, hogy ő az elsőszülött. És akkor mondja az apu, hogy hát te hülye vagy, hát ott a [nagyfiad], meg egyéb. Hát ő tizenhárom éves korában nem vállalta azt, amit velem már megcsináltak. Nekem megvan a [...] szövetségem, én igenis végig fogom csinálni. Tehát én így élem meg, én nagyon szeretem az elsőszülött, tehát a [nagyfiamat] is, mindenben támogatom, mindenben, de ez saját döntése. Amikor én fölvettem neki ezeket a lehetőségeket, tizenegy vagy tizenhárom éves korában ezeket a lehetőségeket, ő a másik család hatására nem vállalta, és hát sajnos, hogy ezt sorra issza meg a levét. Nem kint érettségizik, nem kint jár iskolába, most kezd ráébredni arra, hogy mennyi mindentől fosztotta meg magát úgy, hogy a szeretet hangjára hallgatott, az értelem helyett.”¹¹¹ A kirajzolódó kép szerint a református anyától és zsidó apától született fiú öröklődik két szülője és két világ között. A válás hátterében is megjelent a két család közötti származási különbség. Talán nem alaptalan itt a politikai helyzet változására is utalni: a házasságot a nyolcvanas években kötötték, a válás pedig a kilencvenes években történt. A fiú Levente elégedetlenségét többek között azzal is kivívta, hogy nem vállalta kamaszkorában a vallással való szövetséget, a barmicvot, az anyai család hatására pedig nem az apja által kínált külföldi zsidó iskolát választotta. Levente többször hangsúlyozta a zsidó oktatás szerepét, úgy tűnik, két kisebbik gyereke szempontjából ebben látja a hatékony zsidó nevelés garanciáját. Ennek megfelelően mindkettőjüket vallásos zsidó iskolába járattja.

Borbála a kilencvenes évek elején örökbefogadott egy tizenöt hónapos cigány kislányt, Rozit. Az örökbefogadási eljárás során olyan adatlapot is ki kellett töltenie, amelyen a gyermekkel kapcsolatos kívánságokat vagy kizáró okokat lehetett feltüntetni. Borbála nem jelölt meg semmilyen származásbeli kizáró feltételt, kiváltva ezzel az ügyintézők elképedését. Mi lehetett a motivációja? A kirekesztettekkel való sorsközösség tudatos vállalása? Egyszerűen a humánus hozzáállás? Borbála számára választása annyira magától értetődő volt, hogy nem is érezte szükségesnek, hogy beszéljen erről.

Borbála megpróbálja úgy felnevelni a gyakran szorongó Rozit, hogy „ő saját magát fogadja el olyanak, amilyen”.¹¹² Segít neki kiigazodni a magyar-cigány-zsidó identitás kavalkádjában a sokszor elutasító környezetben. „Azt gondolom, hogy énám megjegyzést, gúnyt, rossz mon-

datot, bármit, soha az életben nem éltem meg. A rasszizmust a gyerekeimen élem meg, többek között az első óvodai emlékünkhöz pontosan ez volt, mikor egyszer azt kérdezte a [Rozi], hogy »anya, milyen állat a cigány?« [...] Akkor ötéves volt a [Rozi]. De én személyemben kifejezetten antiszemitizmussal soha nem találkoztam.”¹¹³ A társadalmi előítélet Borbálát megkíméli („[rajtam] különösebben semmi nincsen, ami arca [zsidóként] beazonosítana”), ehelyett lányán éli át ezt, ami talán még fájóbb lehet.

A közös tanulási folyamatban segítségére vannak a barátok, de mindenek előtt az, hogy „sokat, iszonyú sokat beszélgetek vele erről. Iszonyúan egyértelművé teszem, hogy te ez vagy, és a világon semmi más különbség nincsen köztetek, mint az, hogy ki miben hisz, és ki milyen színűnek születik. És ez szerintem ilyen szempontból az egyetlen módja, nagyon sokat, önmagával szemben kell elfogadóvá tenni a [Rozit], szóval nekem ez a legnehezebb olykor, mert bizony a [Rozi] néha nagyon kitör, hogy miért születtem cigánynak, miért születtem barnának, miért nem vagyok én szőke?”¹¹⁴

A nagyszülők életében is nagy jelentőséggel bír Rozi. Borbála apjának óriási örömet jelentett utolsó hónapjaiban, amikor Rozi meglátogatta őt a kórházban, anyja pedig hosszú órákon keresztül mesél Rozinak a család múltjáról, nem kímélve őt a szörnyű történetektől sem. „Az anyu olyan történeteket mesél a [Rozinak] a családi múltból, hogy az elképesztő, szóval én a felét nem mondanám neki. De ő már mindent tud. Amit viszont meg azért nem akadályozok meg, mert az anyu egész magányát meg egyedüllétét a [Rozi] oldja a legjobban: hetente kétszer-háromszor átmegegy, órákat ottan masszíroztatják egymás lábát, és mesélnek. Olyan élmény mindkettőjüknek, és én magamról tudom, hogy nekem például nem volt nagymamám, az egy hiány. Tehát akkor a [Rozitól] én ezt nem veszem el ezt a csodaérzést, hogy milyen egy nagymama, az egy tök jó dolog.”¹¹⁵ Rozi meg hol nagyon zsidó, hol nagyon szőke akar lenni, hol meg evangélikus, mint egy barátnője. Borbála ebben a helyzetben az összes lehetséges kapcsolódási pont feltárását tartja a legfontosabbnak, hogy majd Rozi saját maga választhasson a sok-sok élmény és hatás közül. Hogy önmaga építhesse fel identitását.

Az előző oldalakon magyar zsidók meséltek saját zsidóságuk megélésével kapcsolatos személyes élettörténeteket. A történetek sokfélesége,

¹¹³ Borbála 21.

¹¹⁴ Borbála 22.

¹¹⁵ Borbála 24–25.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Borbála 22.

az interjúalanyok kiválasztásának módszere nem teszi lehetővé, hogy valamiféle átfogó összegzés szülessen – a kutatásnak természetesen nem is ez volt a célja. Amit azonban az oral history elveszít a vámon, azt megnyeri a réven: forrásai töbrétegűségükkel és gazdagságukkal segítik az elemzőt abban, hogy egyedi életutakba, identitásépítési stratégiákba nyerjen bepillantást. Az idézett elbeszélések és az elemzés reményeim szerint nem csak nekem jelentett különleges élményt, hanem alkalmas volt arra is, hogy az olvasó előtt kibontakozzanak a szöveg főszereplőinek kontúrjai, hogy megelevenedjenek az elmesélt történetek, élethelyzetek, érzések. Olyan színes és összetett mozaikok, melyek zsidósághoz és magyarsághoz való bonyolult viszonyokat ábrázolnak – nem csak a Singer Robiét.

PANKOVITS JÓZSEF

Az eltűnő és megmaradó kommunisták Olaszországban

Az Olasz Kommunista Párt (OKP) nevének megváltoztatásáról Achille Occhetto főtitkár beszélt először nyilvánosan 1989. november 12-én Bolognában – három nappal azután, hogy Berlinben ledöntötték az 1961-ben emelt falat. Az elemi erejű berlini megmozdulásban tetőztek az európai földrészt megrengető korszakos események, melyek oka az volt, hogy a szocialista világrendszer gazdasági és politikai teljesítőképessége kimerült. Részben ennek a felismerése, részben pedig a „Gorbacsov-faktor”¹ hatására megnyitott magyar–osztrák határon át nyugatra távozó keletnémet menekültek hulláma lehetetlenné tette, hogy a szocialista országok, illetve vezető kommunista pártjaik folytassák addigi életüket. A két világrendszer versenyében a szocializmus alulmaradt, a nemzetközi viszonyok gyökeresen átrendeződtek. Occhetto elhatározásának és a nyilvánosság elé lépésének időszerűségéhez nem fért kétség. A nemzetközi helyzet következményei elől az olasz párt nem térhetett ki, jóllehet esetében olyan pártról volt szó, amely arculatában, identitásában és politikai kultúrájában nem azonosítható a kommunista állampártokkal. Nem csupán azért nem, mert – eltekintve az 1944–1947 közötti években szerzett államvezetési „kóstolójától” – az OKP-t kirekesztették az államhatalomból, hanem azért sem, mert története során egyszer sem kínálkozott további alkalom, hogy „születési bizonyítványának” megfelelően bolsevik típusú állampárttá váljék. Minthogy azonban elismerte és magáévá tette a bolsevizmus politikai és szervezeti elveit, szolidaritást vállalt a Szovjetunióval, a szovjet kommunista politikával, kitette magát az olasz közélet bizalmatlanságának, a kirekesztő hajlamoknak. Az OKP-t jellemző bolsevik eszmeiség, a centralizált szervezeti struktúra nemegyszer akadályozta

¹ A „Gorbacsov-faktorról” lásd ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon Könyvek, 2003. 38–43.